

GUID5250

Dövlət borcunun auditinə
dair təlimat

INTOSAI-nin Təlimatları Ali
Audit Qurumlarının Beynəlxalq
Təşkilatı olan INTOSAI
tərəfindən INTOSAI-nin peşə
sənədləri sisteminin tərkib
hissəsi kimi hazırlanır. Əlavə
məlumat üçün bu sayta istinad
edin: www.issai.org

INTOSAI

INTOSAI, 2020-ci il

1) 2020-ci ildə təsdiqlənmişdir

2) 5410, 5411, 5420, 5421, 5422, 5430 və 5440 sayılı ISSAI-ləri əvəz edir

MÜNDƏRİCAT

I. MÜQƏDDİMƏ	5
A. GİRİŞ	5
B. MƏQSƏD	5
C. ƏHATƏ DAİRƏSİ	5
D. AAQ-ların VƏZİFƏLƏRİ	6
II. DÖVLƏT BORCU VƏ DÖVLƏT BORCUNUN İDARƏ EDİLMƏSİ	8
III. DÖVLƏT BORCUNUN AUDİTİNİN APARILMASI	11
A. AUDİTİN PLANLAŞDIRILMASI	13
AUDİT ŞƏRTLƏRİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ	13
TƏŞKİLAT VƏ ONUN MÜHİTİ HAQQINDA ANLAYIŞIN ƏLDƏ EDİLMƏSİ	14
RİSK QIYMƏTLƏNDİRMƏSİNİN VƏ YA PROBLEM TƏHLİLİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ	20
FIRILDAQÇILIQ RİSKİNİN AŞKAR EDİLMƏSİ	21
AUDİT PLANININ HAZIRLANMASI	22
AUDİTİN TƏŞKİLİ	24
B. AUDİTİN APARILMASI	26
C. HESABATVERMƏ VƏ NƏTİCƏLƏR ÜZRƏ TƏDBİRLƏRİN GÖRÜLMƏSİ	28
QOŞMA 1: Borc göstəriciləri	30
I. GİRİŞ	30
II. ZƏİFLİK GÖSTƏRİCİLƏRİ	31
III. DAYANIQLILIQ GÖSTƏRİCİLƏRİ	36
IV. MALİYYƏ BORCU GÖSTƏRİCİLƏRİ	39
V. YEKUN MÜLAHİZƏLƏR	44

QOŞMA 2: NÜMUNƏLƏR VƏ AAQ-ların TƏCRÜBƏLƏRİ	45
DÖVLƏT BÖRCÜNÜN BİZNES PROSESİ VƏ RİSKLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏMSİ BARƏDƏ ANLAYIŞIN ƏLDƏ EDİLMƏSİ: İNDONEZİYA TƏCRÜBƏSİ (GUID Təlimatı, 73-cü bənd)	45
MALİYYƏ AUDİTİNDƏ MAHİYYƏTİ ÜZRƏ YOXLAMA PROSEDURLARI (GUID Təlimatı, 103-cü bənd)	51
AUDİT TƏSBİTLƏRİ MATRİSASININ İŞLƏNİB HAZIRLANMASI (GUID Təlimatı, 105-ci bənd)	58
MALİYYƏ AUDİTİ, PERFORMANS AUDİTİ VƏ UYGUNLUQ AUDİTİ ÜZRƏ HESABAT NÜMUNƏLƏRİ (GUID Təlimatı, 106-cı bənd)	59
İXTİSARLAR	61

A. GİRİŞ

- 1) Təlimatlandırıcı sənədlər və ya GUID təlimatları auditorun bütün audit növlərində Ali Audit Qurumlarının Beynəlxalq Standartlarını (ISSAI) tətbiq etmək məqsədilə istifadə etməsi üçün nəzərdə tutulmuş məcburi olmayan təlimatlardır.
- 2) Dövlət sektorunda auditin prinsipləri ISSAI 100 standartında sadalanmışdır. Dövlət borcunun auditini zamanı auditor ümumi prinsiplərə və ISSAI 100 standartında verilən audit prosesi ilə əlaqəli prinsiplərə istinad etməlidir.
- 3) Bu mülahizələr əsasında auditin üç növünü, yəni maliyyə auditini, performans auditini və uyğunluq auditini əhatə edən dövlət borcunun auditinə dair INTOSAI-nin GUID təlimatı artıq hazırdır – INTOSAI-nin peşə sənədləri sistemi (İPSS) tərəfindən nişanlanmış və nömrələnmişdir.

B. MƏQSƏD

- 4) Bu GUID təlimatı dövlət borcunun səmərəli idarə edilməsi (DBİE) və effektiv idarəetmə üçün faydalı olan auditor hesabatlarını hazırlamaq məqsədilə maliyyə auditini, performans auditini və uyğunluq auditinin bütün mərhələlərində ISSAI 100 standartında əks etdirilən auditin təməl prinsiplərini tətbiq edərək, dövlət borcunun auditində Ali Audit Qurumlarına (AAQ-lar) təlimat vermək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

C. ƏHATƏ DAİRƏSİ

- 5) Bu GUID təlimatında dövlət borcunun auditini aparılarkən nəzərə alınacaq dövlət borcuna xas olan məsələlər vurğulanır.

- 6) Bu GUID təlimatında maliyyə/perfomans/uyğunluq auditindən istifadə edərək bu kimi məsələlərin necə həll ediləcəyinə dair əlavə təlimat verilir və auditin aparılması üçün əlavə tələblər ehtiva edilmir.

D. AAQ-ların VƏZİFƏLƏRİ

- 7) BMT-nin Xarici Borc və İnsan Hüquqları üzrə Rəhbər Prinsipləri, dövlətləri resursların idarə edilməsində və gələcək borclar barədə qərarların qəbul edilməsində şəffaflıq və hesabatlılıq baxımından vaxtaşırı dövlət borclarının auditini aparmağa çağırır.
- 8) Xüsusən, BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransının (UNCTAD) “Məsuliyyətli suveren borclanma və borcvermə təcrübəsinin təşviq edilməsi prinsipləri”ndə digər məsələlərlə yanaşı qeyd edilir ki, “Audit qurumu, son vaxtlar yaranan öhdəliklərin kəmiyyət və keyfiyyət baxımından qiymətləndirilməsi üçün borc portfellərinin müstəqil, obyektiv, peşəkar, vaxtı-vaxtılı və dövri olaraq auditini aparmalıdır. Borcların idarə edilməsində şəffaflığı və hesabatlılığı təmin etmək üçün aparılan bu cür auditin nəticələri açıqlanmalıdır. Audit milli subyektlər səviyyəsində də aparılmalıdır”.¹
- 9) AAQ-lar hər hansı bir ölkədə dövlət borcuna müstəqil kənar nəzarətin həyata keçirilməsində və apardıqları auditor yoxlamalarının nəticələrinin ictimaiyyətə açıqlanmasında əsas rol oynayır. Təvsiyələri sayəsində AAQ-lar dövlət borcu, borcun idarə edilməsi (BİE) strategiyaları və risklərin idarə edilməsi təcrübələri barədə hesabatvermə də daxil olmaqla borcun idarə edilməsinin aspektlərində təkmilləşdirmələrə təşviq edə bilər.
- 10) Bir qayda olaraq, AAQ-ların rolu, qanuni səlahiyyətləri daxilində dövlət borcunun idarə edilməsində sağlam prinsiplər və təcrübələri təşviq etməkdir. AAQ-lar həmçinin dövlət borcunun idarə edilməsində effektiv daxili nəzarətin yaradılmasını təşviq edə və dəstəkləyə bilər. Aparılan auditin növündən asılı olaraq, AAQ-ların vəzifəsinə aşağıdakılar daxil ola bilər:

a. Maliyyə auditini

- Sağlam dövlət borcu strategiyalarını və risklərin idarə edilməsi təcrübələrini təşviq etmək
- Dövlət borcuna dair tam və təkmilləşdirilmiş hesabatvermə və məlumatların açıqlanması siyasətlərini təşviq etmək

¹ BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransının (UNCTAD) “Məsuliyyətli suveren borclanma və borcvermə təcrübəsinin təşviq edilməsi prinsipləri” (https://unctad.org/system/files/official-document/gdsddf_2012misc1_en.pdf)

b. Performans auditi

- Fiskal və iqtisadi nəticələrə münasibət bildirmək: AAQ-lar, dövlət borcunun daha yaxşı idarə edilməsini təmin etmək və dövlət öhdəliklərinin və fiskal dayanıqlılığın cari və gələcək nəticələri barədə anlayışı təkmilləşdirmək üçün kəmiyyət və keyfiyyət borcuna və borcla əlaqəli açıqlanan məlumatlar² əsasında müstəqil təhlillər apara bilərlər.
- Müvafiq məlumatların hazırlanması və təhlildə lazım olan göstəricilərdən istifadə edilməsi də daxil olmaqla dövlət borcunun idarə edilməsi (DBİE) siyasətindəki qabaqcıl təcrübələri təşviq etməklə hökumətin fiskal zəifliyini azaltmaq
- Hökumətləri zəifliklərin monitorinqinə daha çox diqqət ayırmağa və risklərin idarə edilməsinə, habelə keyfiyyətli maliyyə məlumatlarının istehsal və dərc edilməsinə üstünlük verməyə təşviq etmək
- Dövlət borcu ilə bağlı sağlam və dayanıqlı təcrübələrin tətbiq edilməsinə kömək edərək hökumətlərin maliyyə vəziyyətinin qorunmasında fəal rol oynamaq

c. Uyğunluq auditi

- Lazımi idarəetmə, audit, hesabatvermə və hesabatlılıq proseslərini müəyyən edən dövlət borcu üçün hüquqi bazanı işlətməklə borcun sağlam idarəetmə təcrübələrini təşviq etmək

2 Son illərdə baş verən beynəlxalq maliyyə böhranı və onunla əlaqəli bir çox ölkədəki böyük fiskal kəsirlər və borc səviyyələri, ölkələrin fiskal və yaqın ki kənar dayanaqlılığında çox vacib element kimi dövlət idarəetmə orqanlarının və daha geniş kontekstdə dövlət sektorunun borcuna dair statistik məlumatların etibarlılığının və vaxtlılığının vacibliyini vurğulamışdır. Ölkənin fiskal dayanıqlılığının qiymətləndirilməsinin vacib elementi olan ölkənin dövlət borcuna dair əsas statistik materialların keyfiyyətini və vaxtlılığını təkmilləşdirmək üçün nəzərdə tutulan təlimat materialları üçün bax: <https://www.imf.org/en/Publications/Manuals-Guides/Issues/2016/12/31/Public-Sector-Debt-Statistics-Guide-for-Compilers-and-Users-Guide-for-Compilers-and-Users-24905>; <https://www.imf.org/external/Pubs/FT/GFS/Manual/2014/gfsfinal.pdf>; <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3859598/7203647/KS-GQ-16-001-EN-N.pdf/5cfae6dd-29d8-4487-80ac-37f76cd1f012>

DÖVLƏT BORCU VƏ DÖVLƏT BORCUNUN İDARƏ EDİLMƏSİ

Dövlət borcu nədir?

- 11) Borcun geniş tərfi aşağıdakı suallara cavab verir: *Hər hansı bir ölkədə hansı təşkilatlar borc götürür? Ölkədə hansı anlayışlar və ya alətlər borc təşkil edir?*
- 12) Bu GUID təlimatında dövlət borcunun bir və ya daha çox tərifini hazırlamaq cəhdi göstərilməmişdir. Əksinə, bu GUID təlimatında dövlət borcunun nəzərə alına bilən müxtəlif elementləri, habelə dövlət borcu barədə hesabatlara daxil ediləcək müxtəlif növ dövlət orqanları müəyyən edilmişdir. Dövlət borcu aşağıdakıları ehtiva edə bilər:
 - » Birbaşa aşağıdakılar kimi dövlət orqanlarının öz üzərinə götürdükləri məsuliyyətlər və ya digər öhdəliklər:
 - Ölkədəki siyasi təşkilatlanma qaydasından asılı olaraq mərkəzi hökumət orqanları³ və ya federal dövlət orqanları
 - Ştat, əyalət, bələdiyyə, regional və digər yerli hökumət orqanları və ya səlahiyyətli orqanlar
 - Dövlət mülkiyyətində və nəzarətində olan korporasiya və təşkilatlar, habelə
 - Dövlət və ya yarımdövlət xarakterli hesab olunan digər təşkilatlar

³ Dünya Bankı/Beynəlxalq Valyuta Fondunun düzəliş edilmiş "Dövlət borcunun idarə edilməsi üzrə təlimatı"nda BİE mərkəzi hökumət orqanlarının nəzarət etdikləri əsas maliyyə öhdəlikləri kimi müəyyən edilmişdir. Bu öhdəliklərə bir qayda olaraq həm satıla bilən, həm də ikitərəfli və çoxtərəfli rəsmi mənbələrdən əldə edilən güzəştli maliyyələşmə kimi satıla bilməyən borc, bəzi hallarda isə pərakəndə borc daxil ola bilər. Siyasi və təşkilati bazadan asılı olaraq daha geniş dövlət sektoru borcunun mərkəzi hökumət orqanlarının daxil olub olmaması borcun idarə edilməsi məsələlərinə dair mərkəzi hökumət orqanlarının səlahiyyətlərinə daxil olub-olmaması ölkədən asılıdır.

- Dövlət orqanlarının özəl korporasiyalar və ya digər təşkilatlar adından öz üzərlərinə götürdükləri məsuliyyətlər və ya digər öhdəliklər, məsələn, hər hansı bir özəl korporasiyanın qurtarma tədbirləri defoltlar və ya digər uğursuzluqlarından sonra dövlət orqanının öz üzərinə götürdüyü borc.⁴
- 13) Dövlət borcu, bir qayda olaraq digərləri ilə yanaşı, daxili və xarici öhdəlikləri, habelə dövlət orqanlarının bilavasitə öz üzərlərinə götürdükləri digər öhdəlikləri ehtiva edir. Bura qiymətli kağızlar, bank kreditləri, uzunmüddətli icarə, zəmanətlər, milli valyuta emissiyaları, dövlət əmanətləri proqramlarından əldə edilən gəlirlər, xarici hökumətlərdən və beynəlxalq qurumlardan alınan kreditlər, pensiya və səhiyyə öhdəlikləri və kreditor borcları daxildir.⁵
- 14) Hər bir ölkə, dövlət borcu barədə məlumatları mandatında və şəffaflıq üzrə hüquq standartlarında müəyyən edilmiş şərtlərdə bildirir. Öhdəliklərin və digər məsuliyyətlərin müxtəlif elementləri maliyyə hesabatlarında onların öhdəlikləri kimi göstərilə və ya göstərilməyə bilər, lakin büdcənin təsdiqlənməsi, siyasətin monitorinqi və ifadə edilməsi və digər məqsədlər üçün zəruri sənədlərdə bildirilir.

Dövlət borcunun idarə edilməsi nədir?

- 15) Dövlət borcunun idarə edilməsi əqlabatan risk səviyyəsinə uyğun olaraq, orta və uzun müddətə mümkün olan ən aşağı xərclə zəruri məbləğdə maliyyəni cəlb etmək məqsədilə hökumətin borcunu idarə etmək üçün strategiyanın müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsi prosesidir.
- 16) DBİE-nin tərifinə uyğun olaraq hökumət borcunun idarə edilməsinin məqsəd və vəzifələri aşağıdakı kimidir:
- Hökumətin borcalma tələbatına cavab vermək
 - Orta və uzun müddətə mümkün olan ən aşağı xərclə borc almaq
 - Borc portfelində əqlabatan risk səviyyəsini saxlamaq, habelə
 - Hökumətin borc qiymətli kağızları üçün səmərəli bazarın işlənilib hazırlanması və qorunub saxlanması kimi hökumətin qarşıya qoyduğu istənilən başqa məqsədlərə cavab vermək.

⁴ Fəsil 4: “Dövlət sektoru borcu üzrə bəzi məsələlər”, səh. 47, BVF-nun “Dövlət sektoru borcunun statistikasını (PSDS): tərtibatçılar və istifadəçilər üçün təlimat”, 2014-cü il [[Public Sector Debt Statistics : Guide for Compilers and Users: Guide for Compilers and Users \(imf.org\)](#)]; Fəsil 7: Balans hesabatı, səh. 209 - 212, GFSM, 2014-cü il [[Principles on Promoting Responsible Sovereign Lending and Borrowing \(unctad.org\)](#)] – bu fəsildə şərti öhdəliklər barədə ətraflı müzakirə verilir.

⁵ Fəsil 7, BVF-in PSDS: “Tərtibatçılar və istifadəçilər üçün təlimat”, 2014-cü il; Fəsil 7, BVF-in “Dövlət maliyyəsi statistikasını toplusu” (GFSM) 2014; və Qoşma 6, BVF-in “Tərtibatçılar və istifadəçilər üçün xarici borc statistikasını üzrə təlimat” belə borc elementlərinin təfərrüatlı təsvirini və mühasibat uçotu qaydalarını təqdim edir.

- 17) AAQ-lar dövlət borcunun predmetinin maliyyə, performans və uyğunluq auditini keçirirlər. Aparılan audit və hesabatvermə prosedurları ölkədə müəyyən edilmiş hüquqi mandatdan və hesabatvermə prosedurlarından asılıdır. Bu GUID təlimatının sonrakı hissələrində dövlət borcunun auditində auditorların ISSAI 100 standartında əks etdirilən auditin təməl prinsiplərini necə tətbiq edə biləcəkləri müzakirə olunur.

DÖVLƏT BORCUNUN AUDİTİNİN APARILMASI

- 18) GUID təlimatının bu bölməsində auditorlara dövlət borcunun maliyyə, performans və uyğunluq auditini apararkən nəzərə alınmalı məsələlər üzrə əlavə tövsiyələr verilir. Bu bölmədə dövlət borcunun auditinin aparılması üçün lazım olan bütün maddələrin əhatə olunması nəzərdə tutulmayıb. Hər audit növü ilə əlaqəli audit standartları üçün aşağıdakı prinsiplərə və müvafiq ISSAI standartlarına və GUID təlimatlarına istinad edin:

Maliyyə auditi	ISSAI 200
Performans auditi	ISSAI 300
Uyğunluq auditi	ISSAI 400

- 19) Dövlət borcunun **maliyyə auditi**, təşkilatın dövlət borcuna dair maliyyə məlumatlarının tətbiq olunan maliyyə hesabatlılığı prinsiplərinə və tənzimləyici bazaya uyğun olub-olmadığının müəyyən edilməsinə diqqət yetirir. Dövlət borcunun maliyyə auditi ayrıca və ya hökumətin maliyyə hesabatlarının auditinin tərkibində aparıla bilər.
- 20) Dövlət borcunun **performans auditi**, borclananlar və borc verənlər, suveren borc menecerləri və digər əlaqəli tərəflərin qənaətlilik, səmərəlilik və effektivlik prinsiplərinə uyğun fəaliyyət göstərib-göstərməmələrinə və inkişaf üçün imkanın olub-olmadığına diqqət yetirir.
- 21) Dövlət borcunun **uyğunluq auditi**, fəaliyyətlərin, dövlət krediti ilə əlaqəli maliyyə əməliyyatlarının və məlumatların bütün əhəmiyyətli aspektlər baxımından rəhbər sənədlərə uyğun olub-olmadığını qiymətləndirmək üçün sübutların əldə edilməsinə diqqət yetirir.
- 22) Dövlət borcunun auditi qanunvericilik, nəzarət və idarəetmə orqanlarını, habelə geniş ictimaiyyəti dövlət borcunun idarə edilməsinin müstəqil və obyektiv qiymətləndirilməsi ilə təmin edir.

- 23) Mövzuların və ya maliyyə hesabatlarının seçilməsinə yanaşma fərqli ola bilər. Bəzi AAQ-lar auditorun seçim prosesində iştirak etdiyi aşağıdan yuxarıya yanaşma modelindən istifadə edir. Digər AAQ-lar rəhbərliyin audit mövzularını seçdiyi, auditorun isə seçim prosesində iştirak etmədiyi yuxarıdan aşağıya yanaşma modelindən istifadə edir. Bəzi AAQ-lar hər iki yanaşma modelinin qarışığını istifadə edir.
- 24) Riskləri qiymətləndirdikdən və ya problemləri təhlil etdikdən, habelə əhəmiyyətliliyi nəzərdən keçirdikdən sonra auditorlar artıq auditin sahəsini / mövzusunu / predmetini seçə bilərlər.
- 26) Audit mövzularının seçilməsində vacibdir ki, AAQ-ların bir prosesi olsun. Digər məsələlər ilə yanaşı AAQ-lar aşağıdakıları da nəzərdən keçirə bilər: (a) əhəmiyyətlilik, o cümlədən audit predmetinin maliyyə, sosial və siyasi aspektlərini; (b) əhəmiyyət; (c) risk, (d) auditin aparılması üçün şəraitlərin mövcud olması, (e) AAQ-ın mandatı, (f) təsir, (g) dövlət və ya qanunvericilik maraqları və ya gözləntiləri, (h) korporativ idarəetmə prinsipləri, (i) daxili nəzarət vasitələrinə uyğunsuzluq və ya müvafiq daxili nəzarət sisteminin olmaması, habelə (j) əvvəlki auditdə müəyyən edilmiş nəticələr.
- 27) Suveren borcla bağlı məsələlərinin texniki baxımdan mürəkkəbliyi nəzərə alınmaqla, AAQ daxilində yetərli texniki bilik və audit təcrübəsi audit mövzularının seçilməsində vacib amillərdir.
- 28) Auditorlar, audit standartlarının/ISSAI standartlarının tələblərinə uyğun olan öz seçim meyarlarını və prosedurlarını hazırlaya bilərlər. Hər bir meyarın nisbi əhəmiyyəti audit olunan təşkilatdakı özünəməxsus şəraitdən asılıdır.
- 29) Audit mövzusu seçildikdən və prioritetlər müəyyən edildikdən sonra, auditorlarda audit başlamazdan əvvəl mövzunun auditinin aparılması üçün şəraitlərin mövcudluğuna dair yoxlanıla biləcəyinə dair bir əminliyin olması vacibdir. Auditin aparılması üçün şəraitlərin mövcudluğunun qiymətləndirilməsi təşkilətmə prosesində vacib tələbdir. Auditor auditin aparılmasının müvafiq və qənaətli olub-olmamasını nəzərdən keçirir. Auditorlar, faktiki borc əməliyyatlarını müşahidə etmək, borcun idarə edilməsi üzrə heyət ilə əlaqə saxlamaq və dövlət borcu üzrə hesabatlara çıxışlarının olmasını da təmin edirlər.

A. AUDİTİN PLANLAŞDIRILMASI

- 29) ISSAI 100 standartına əsasən tələb olunduğu kimi, auditin planlaşdırılması ilə bağlı prinsiplərə aşağıdakılar daxildir:
- a) auditin şərtlərini müəyyən etmək b) anlayış əldə etmək c) risklərin qiymətləndirilməsini və ya problemlərin təhlilini aparmaq d) fırıldaqçılıq riskini müəyyən etmək və e) audit planı hazırlamaq.

» AUDİT ŞƏRTLƏRİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ

- 30) Auditorlar audit tapşırığının şərtlərini rəhbərlik, lazım olduqda ali rəhbərlik ilə razılaşdırır və ya ortaq bir anlayış yaradırlar.
- 31) Dövlət borcunun auditində auditorlar qanuni mandatı, yerinə yetirilmiş əvvəlki audit işlərini və auditin aparılması üçün mövcud olan resursları nəzərdən keçirir. Bəzi AAQ-ların hüquqi mandatı suveren borcun auditini aparmaq üçün məhdudlaşdırılmışdır.
- 32) Dövlət borcunun auditinin aparılmasının vacib elementi, konseptual prinsiplərin və nəyin dövlət borcunu təşkil etdiyinə dair geniş razılaşmanın/ anlaşmanın mövcud olmasıdır, çünki bu, dövlət borcunun auditor yoxlamalarının həcmnin və məqsədlərinin müəyyən edilməsi üçün çox vacibdir.
- 33) **Maliyyə auditində** auditorlar borc barədə hesabatda əks etdirilmiş və açıqlanmış məlumatların düzgünlüyünü və tamlığını müəyyən etmək məqsədilə dövlət borcu hesablarını və maliyyə hesabatlarına əlavə edilən cədvəlləri yoxlayırlar.
- 34) **Perfomans auditində** auditorlar dövlət borcunun idarə edilməsinin, zəifliyinin və dayanıqlılığının qiymətləndirilməsini, habelə DBİE-yə məsul qurumların və işçilərin dəyərləndirilməsini həyata keçirirlər.
- 35) **Uyğunluq auditində** auditorlar borcun idarə edilməsinə cəlb edilmiş təşkilatların və ya idarələrin, yaxud Borcu İdarəetmə Agentliyinin (BİA) fəaliyyətinin bu qurumları və ya idarələri tənzimləyən rəhbər sənədə uyğun olub-olmadığını qiymətləndirirlər.
- 36) Dövlət borcunun auditinin həcmi və əhatə dairəsi barədə aydınlıq əldə etmək də vacibdir.

- 37) Auditin şərtləri bir qayda olaraq ilkin və ya giriş konfransı zamanı müzakirə olunur, burada audit obyektinə başqa elementlərlə yanaşı, auditin həcmi, məqsədi və meyarları bildirilir və ya onunla müzakirə olunur və razılaşıdırılır.

» TƏŞKİLAT VƏ ONUN MÜHİTİ HAQQINDA ANLAYIŞIN ƏLDƏ EDİLMƏSİ

- 38) Dövlət borcunda iştirak edən təşkilatlar, onun konteksti, dövlət borcu ilə əlaqəli proqramlar, fəaliyyətlər və funksiyalar, habelə audit əhatə edən şəraitlər barədə anlayışın əldə edilməsi auditorun audit prosesində, xüsusən də əhəmiyyətliyin müəyyən edilməsində və risklərin təhlil olunmasında peşəkar mühakimə yürütmək üçün meyarlar sisteminə malik olmasına imkan verir.
- 39) Auditorlar BİA və onun mühiti, o cümlədən auditlə əlaqəli daxili nəzarət prosedurları barədə yetərli anlayış əldə edirlər ki, effektiv audit yanaşmasını işləyib hazırlaya bilsinlər.
- 40) Buna görə də, auditorlar audit olunan təşkilatın (Maliyyə Nazirliyi, Borcun idarə edilməsi agentliyi və ya audit olunan dövlət borcunun idarə edilməsinə məsul olan digər dövlət təşkilatları) fəaliyyət göstərdiyi, DBİE əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə və bu əməliyyatlara dair hesabatverməyə təsir göstərə bilən hadisələr, tranzaksiyalar və təcrübələr barədə anlayış əldə etməyə imkan yaradan mühitin vacib aspektlərini müəyyən edirlər.
- 41) Bu proses çərçivəsində nəzərdən keçirilə bilən fəaliyyət növləri bunlardır: (a) dövlət borcunun və DBİE-nin təşkil edilməsi (institusional və təşkilati) üçün hüquqi baza barədə anlayışın əldə edilməsi (b) dövlət borcu bazarları və maliyyə alətləri daxil olmaqla ümumi iqtisadi amillər barədə anlayışın əldə edilməsi (c) dövlət borcuna daxili nəzarət barədə anlayışın əldə edilməsi, habelə (d) müəssisə daxilində risk qiymətləndirməsinin aparılması.
- 42) Dövlət borcu və DBİE-nin təşkili üçün hüquqi baza barədə əldə edilən anlayışın dərəcəsi, auditin növündən asılıdır. **Maliyyə auditində**, audit zamanı auditorun diqqət yetirdiyi qanun və normativlərin tələblərinə riayət edilməməsi ilə əlaqəli məsələlər barədə, məsələlərin açıq şəkildə əhəmiyyətsiz olduğu hallar istisna olmaqla, **ali rəhbərliyə məlumat verilməlidir**. Bununla belə, audit mandatı və ya dövlət sektoru təşkilatları üçün qanun, normativ, nazirliklərin göstərişləri, hökumət siyasətinin tələbləri və ya qanunverici orqan tərəfindən qəbul edilən qərarlardan irəli gələn öhdəliklər, açıq şəkildə əhəmiyyətsiz olduğu hallarda, rəhbər

sənədlərin tələblərinə uyğunsuzluq halların hamısı barədə məlumat vermək məsuliyyəti kimi əlavə məqsədlərlə nəticələnə bilər.

- 43) **Perfomans auditi və uyğunluq auditi** aparıldıqda hüquqi baza və DBİE-nin təşkili potensial **audit mövzuları və ya audit predmeti** ola bilər. Beləliklə, perfomans və uyğunluq auditorları tərəfindən hüquqi baza və DBİE-nin təşkili⁶ barədə əldə edilən anlayış maliyyə auditorlarının əldə etdikləri anlayışdan daha geniş ola bilər.
- 44) Hüquqi baza da auditə məhdudiyətlər tətbiq edə bilər. Məsələn, bəzi AAQ-ların qanunla dövlət borcunun tam auditini aparmaq və ya ən azı hökumət zəmanəti verilmiş kreditlərə dair müqavilə bağlayan, dövlət tərəfindən idarə olunan böyük müəssisələrin borc məlumatlarını araşdırmaq üçün səlahiyyətli olmaya bilər.
- 45) DBİE-nin təşkilini DB/BVF-nin düzəliş edilmiş “Dövlət borcunun idarə edilməsi üzrə təlimat”ında müəyyən edilmiş meyarlar üzrə qiymətləndirilməsi auditora aşağıdakılar planlı mənzərəsini təqdim edə bilər:
- DBİE-nin məqsədləri və uzlaşdırılması
 - DBİE fəaliyyətinin şəffaflığı və hesabatlılığı
 - DBİE üçün institusional baza
 - DBİE strategiyası
 - DBİE fəaliyyəti üçün risklərin idarə edilməsi sistemi və
 - Dövlət borcu alətlərinin səmərəli bazarlarının təşviq edilməsində dövlət borcu üzrə menecerlərin rolu.
- 46) BİA-nın təşkilati modelləri, ölkədən ölkəyə fərqli ola bilən rəhbər sənədlər ilə müəyyən edilir. Bu, auditin həcminə, məqsədinə və strategiyasına təsir göstərə bilər. Ən çox yayılmış modellər BİA-nın mərkəzləşdirilmiş təşkilatlardan (məsələn, Maliyyə Nazirliyindən) müstəqil olduğu modellərdir; digərləri Mərkəzi Bankın həcminə daxil edir və ya birdən çox quruma bölür. BİA-nın quruluşu və funksiyaları haqqında daha ətraflı müzakirə üçün bax: DB/BVF-nin Düzəliş edilmiş “Dövlət borclarının idarə edilməsi üzrə təlimat”.
- 47) Ümumi iqtisadi amillərin DBİE fəaliyyətinin mahiyyəti və miqyasına təsiri ola bilər. Məsələn, faiz dərəcələrinin artma ehtimalı olduğu zaman, borclu, hökumətin məsrəflərinin mümkün artımının təsirini yumşaltmaq üçün faiz dərəcəsi svopları, faiz dərəcələri üzrə forvard müqavilələri və ya yuxarı hədd

⁶ BİE-nin perfomans göstəriciləri baxımından DBİE-nin hüquqi bazası və idarəetmə strukturu DB-nin “Borcun idarə edilməsi perfomansının qiymətləndirilməsi (BİEPQ) metodologiyası”nda müzakirə edilir. Bax: <http://documents1.worldbank.org/curated/en/305821468190742099/pdf/96671-WP-DEMPA-2015-Box391446B-PUBLIC.pdf>

məhdudiyyətlərindən istifadə edərək üzən faizli kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin effektiv səviyyəsini müəyyən etməyə çalışa bilər. Artan faiz dərəcələrinin təsirini idarə etmək qərarı DBİE strategiyasında yer alır.

48) Auditor dövlət borcunun maliyyə auditini, performans auditini və ya uyğunluq auditini planlaşdırıb həyata keçirmək üçün borc almada istifadə olunan bazarlar və maliyyə alətlərinin növləri barədə yetərli anlayış əldə edir. Bura aşağıdakılar daxil ola bilər:

- Dövlət borcu üzrə menecerlərin fəaliyyət göstərdikləri maliyyə bazarlarının əməliyyat xüsusiyyətləri və risk profili (yəni, dövlət borcu alətləri üçün ilkin və ikinci dərəcəli bazarların vəziyyəti, etibarlılığı və səmərəliliyi);
- Dövlət borcu üzrə menecerlərin istifadə etdikləri maliyyə alətləri və onların xüsusiyyətləri;
- Borc alətləri üçün müəyyən edilmiş təcrübə və
- Maliyyə alətlərinin qiymətləndirilməsi metodları. Bu, audit olunan təşkilatın mürəkkəb xüsusiyyətlərə malik ola bilən törəmələrdən istifadə etdiyi hallarda xüsusilə vacib ola bilər.

49) Auditor auditini **planlaşdırmaq üçün özləri üçün** yetərli olan mühasibat uçotu sistemi və əsas idarəetmə sistemləri barədə anlayış əldə edir və sənədləşdirir. Mürəkkəb proseslər, tranzaksiyalar və mühasibat uçotu ilə bağlı problemlərin mövcudluğu ehtimal olunduğu hallarda auditor daxili nəzarət sisteminin **beş komponenti də** - nəzarət mühiti, təşkilatda risklərin qiymətləndirilməsi, nəzarət fəaliyyətləri, məlumat və məlumatvermə, habelə monitoring – daxil olmaqla, daxili nəzarət sisteminin əsas aspektlərini nəzərdən keçirir.

50) **Nəzarət mühiti** daxili nəzarət **sisteminin təməlidir**. Borc üzrə baş menecerlər müəssisə daxilində daxili nəzarətə müsbət münasibət yaradan bir mühit qurur və qoruyurlar.

51) Nəzarət mühiti aşağıdakıları ehtiva edir:

- **Dürüstlük və etik dəyərlər.** Daxili nəzarətin səmərəliliyi, onu yaradan, idarə edin və onlara nəzarət edin şəxslərin dürüstlüyü və etik dəyərlərindən yüksək ola bilməz. Baş menecerlər daxili nəzarət vasitələrinə məhəl qoymaya bilər və buna görə də, onların daxili nəzarətə məhəl qoymamaq imkanı nəzərə alınmaqla, dövlət borcu üzrə yüksək səviyyəli məmurların dürüstlüyü və etik dəyərləri səmərəli daxili nəzarətin qorunub saxlanması üçün vacibdir.

- **İnsan resurslarına dair siyasət və təcrübələr.** Bir çox valyuta, dəyişkən faiz dərəcələri, borc restrukturizasiyası və valyuta və faiz ödənişlərinin svopları ilə əlaqəli ola biləcək dövlət borcu üzrə əməliyyatların artmaqda olan mürəkkəbliyi, getdikcə dövlət borcu alətlərini idarə etmək üçün daha da bacarıqlı işçilər tələb edir. Borc üzrə baş menecer DBİE-nin məqsəd və hədəflərinə çatmaq üçün lazım olan səriştəlilik səviyyələrini əldə etməyə və hər bir tapşırığa uyğun bacarıqlara sahib işçiləri təyin etməyə məsuldur.
- **Təşkilati struktur.** Dövlət borcu ilə əlaqəli təşkilatların əksəriyyətində müxtəlif idarəetmə funksiyaları və hesabatvermə məsuliyyətləri olan bir neçə əməliyyat bölməsi olur. Borc üzrə menecerlərin iki əsas funksiyası var - borc əməliyyatlarının hökumətin **fiskal və valyuta əməliyyatları** ilə əlaqələndirilməsini əhatə edən yüksək səviyyəli funksiya və **xüsusi borc əməliyyatlarının** idarə edilməsini əhatə edən əməliyyat funksiyası.

- 52) Auditorlar, BİE üzrə yüksək vəzifəli şəxslərin dürüstlük və etik dəyərlərə necə bağlı olduqlarını nümayiş etdirdiklərini, DBİE-nin məqsəd və hədəflərini dəstəkləyən insan resursları siyasətlərini və təcrübələrini necə müəyyən etdiklərini və DBİE-nin hədəflərinə çatmaq üçün təşkilati strukturun necə qurduqlarını qiymətləndirirlər.
- 53) Borc üzrə menecerlər, hədəflərinə çatmaq istədikdə, **ölkənin üzləşdiyi** riskləri qiymətləndirirlər. DBİE-də rast gələn risklər bir qayda olaraq bazar risklərini və əməliyyat risklərini əhatə edir. Dövlət borcu ilə əlaqəli risklərin qiymətləndirilməsi üçün zəifliyin, dayanıqlılığın və maliyyə göstəricilərinin təhlili kontekstində bu risklərin tərifləri və müfəssəl təsvirləri Qoşma 1-də əks etdirilmişdir. Bundan əlavə, uzun müddətli mülahizə də mövcuddur. Proqnozlaşdırılan dövlət borcu (hər hansı bir ölkənin proqnozlaşdırılan büdcə gəlirləri və xərcləri əsasında) və digər fiskal risklər, ölkənin uzunmüddətli **fiskal zəifliyinin/dayanıqlılığının təhlilində** vacibdir
- 54) **Əməliyyat riskləri** müstəqil olaraq işlənməli, təsdiqlənməli, qiymətləndirilməli, yoxlanılmalı və müstəqil inzibati idarə tərəfindən monitorinqi aparılmalı olan borc tranzaksiyalarının normal idarə edilməsində ortaya çıxır. Risklərin müəyyən edilməsi və planların hazırlanması üçün məsuliyyət rəhbərliyin üzərinə düşür. Risk planında həmin risklərin yaratdığı zərərləri minimuma endirmək üçün prosedurlar təsvir edilməlidir.
- 55) Borc üzərində daxili nəzarət vasitələrinin qiymətləndirilməsi zamanı auditorlar risk planını nəzərdən keçirib borc üzrə **menecerlərin faktiki** performansını **risk planı ilə müqayisə** etməlidirlər.

- 56) **Maliyyə auditoru**, audit olunan təşkilatın gələcək resurslarının dövlət xidmətlərini davam etdirmək və vaxtı çatdıqda öhdəlikləri yerinə yetirmək üçün yetərli olub-olmadığını ciddi şübhə altına götürə biləcək hadisə və ya şərtlərin olub-olmadığını nəzərdən keçirir.
- 57) BİE-nin məqsədləri ilə nəzarət fəaliyyətləri arasında səmərəli əlaqənin qurulması BİE-nin üzərində daxili nəzarətin **çox vacib komponentidir**. Beləliklə, borc üzrə menecerlərdən borcun ödənilməsinin sabitliyi, cari öhdəlikləri ödəmək üçün likvidliyin yetərliyi, borcun orta hədəf ödəmə müddəti, xarici valyuta borclarının arzuolunan qarışığı və aktiv daxili kapital bazarı kimi müəyyən sahələrdə **BİE-nin məqsədlərini** aydın şəkildə müəyyən etmələri tələb olunur.
- 58) Auditorlar əməliyyatlara səlahiyyət, onların saxlanması və uçotu ilə əlaqəli **nəzarət fəaliyyətlərini** ayırmaq üçün borc üzrə menecerlər tərəfindən təşkil edilmiş və həyata keçirilmiş vəzifə bölgüsünün uyğunluğunu qiymətləndirirlər.
- 59) BİE-nin məqsədlərinə çatmaq üçün strategiya hazırlayan şəxslər və borc üzrə menecerlər DB-yə dair müvafiq və etibarlı məlumatları toplayan və yayan informasiya sistemində güvənirlər. Rəhbərliyin DB-yə təsir göstərən daxili və xarici hadisələrlə əlaqəli və etibarlı məlumatvermədən istifadə etmək imkanı var. DB barədə müvafiq və etibarlı məlumatları hazırlamaq aşağıdakı şərtlər daxilində daha asandır:
- büdcə, nağd və dövlət borcu əməliyyatlarında vahid hökumət hesabları sistemindən ardıcıl istifadə edilir
 - inteqrə olunmuş verilənlər bazası nağd, büdcə və dövlət borcu haqqında ardıcıl məlumat təqdim edir və operativ təşkilati vahidlər daxilində və onların arasında informasiya axınıni asanlaşdırır
 - mühasibat uçotu ilə bağlı standart yaradan qurum vahid mühasibat uçotu prinsiplərini və formasını, habelə məzmun haqqında hesabatvermə tələblərini müəyyən edir
 - qurumlararası əlaqələndirmə qrupları informasiya sistemlərinin inkişafını inteqrə olunmuş şəkildə və müvafiq qaydada aparır.
- 60) Vaxtında təqdim edilən DB hesabatları pozuntuların qarşısını almağa və aktivləri qorumağa kömək edir. DB əməliyyatları böyük məbləğdə nağd pul vəsaitləri ilə bağlı olduğuna görə, DB tranzaksiyaları ilə bağlı nağd pul daxilolmaları və ödənişləri haqqında vaxtında verilən məlumat **fırıldaqları** çəkindirə bilər.

- 61) Kompüterləşdirilmiş DBİE sistemi, mürəkkəb olan və sürətli və dəqiq işlənmə və axtarış tələb edən çox sayda DB tranzaksiyaları üçün lazımdır.⁷
- 62) Auditorlar mühasibat uçotu sistemi də daxil olmaqla audit olunan təşkilatın **informasiya sistemlərini** yoxlayır və qiymətləndirirlər. Bu anlayışa nail olmaq üçün auditorlar mühasibat uçotu sisteminin təşkili, bu sistemdə edilən dəyişikliklər və onun fəaliyyəti barədə məlumat əldə edirlər. Alətlərin nisbi mürəkkəbliyi həm audit olunan təşkilatın həm informasiya sistemlərinin (mühasibat uçotu sistemi də daxil olmaqla), həm də nəzarət prosedurlarının zəruri mürəkkəbliyi səviyyəsinin **vacib və həlledici amilidir.**
- 63) **Kompüter sistemlərinin yoxlanılması** və qiymətləndirilməsi, bu növ işlərdə müvafiq təcrübə və səriştəyə malik audit heyəti tərəfindən həyata keçirildiyi təqdirdə ən səmərəli ola bilər. Yoxlamaya başlamazdan əvvəl, AAQ bu işi həyata keçirmək üçün müvafiq təlim keçmiş işçi heyətinin olub-olmadığını nəzərdən keçirə bilər.
- 64) Borc üzrə menecerlər dəyişikliklə bağlı dərhal və səmərəli cavab tədbirləri görmək üçün kənar mühitdəki təkmilləşdirmələri, habelə DB-a daxili nəzarət vasitələrinin monitorinqini həyata keçirirlər. Borc üzrə baş menecerlər vaxtaşırı daxili nəzarət vasitələrinin müstəqil və müfəssəl qiymətləndirilməsini tələb edə bilərlər. Belə kənar yoxlama nəzarət tədbirlərinin müvafiqliyini, qanunauyğunluğunu və səmərəliliyini təmin edir.
- 65) Borc üzrə menecerlər adətən gözlənilməz tendensiyaları və ya dəyişiklikləri aşkar etmək üçün institusional kreditör, suveren kredit reyting agentlikləri və beynəlxalq təşkilatlar da daxil olmaqla, daxili və kənar maraqlı tərəflərdən əldə edilən **dövri hesabatlardan** və verilən məlumatlardan asılı olur.
- 66) Daxili **nəzarət monitorinqi** uzun müddət ərzində performansın keyfiyyətini qiymətləndirir və auditor yoxlamalarının nəticələri və digər yoxlamaların nəticələri üzrə dərhal qərar qəbul edir. Auditor, maliyyə hesabatları üzərində daxili nəzarətin monitorinqini həyata keçirmək üçün təşkilatın istifadə etdiyi əsas tədbirləri, o cümlədən DB ilə əlaqəli nəzarət tədbirləri və təşkilatın öz nəzarət vasitələrindəki çatışmazlıqları necə aradan qaldıracağı barədə anlayış əldə edir.

⁷ Hal-hazırda DB-nu idarə etmək üçün iki əsas informasiya sistemi mövcuddur: (1) Borcu İdarəetmə və Maliyyə Analizi Sistemi (BİMAS) - UNCTAD tərəfindən hazırlanmış kompüter sistemi və (2) Millətlər Birliyi Katibliyinin Borcun Uçotu və İdarəetməsi Sistemi (CS-DRMS). BİMAS "Oracle" şirkətinin əlaqəli verilənlər bazasının idarəetmə sistemindən istifadə edən Microsoft Windows əsaslı bir proqramdır. Dünya Bankının borçlular barədə hesabatvermə sistemi MBK-BUIS və eləcə də Dünya Bankının Borc Dayanıqlığı Modeli ilə elektron əlaqələri var.

» **RİSK QIYMƏTLƏNDİRMƏSİNİN VƏ YA PROBLEM TƏHLİLİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ**

- 67) “Auditor audit predmetinə münasibətdə baş verə biləcək çatışmazlıqların, kənarlaşmaların və ya təhriflərin müxtəlif növlərinin risklərini nəzərə almalı və qiymətləndirməlidir” (ISSAI 100.46) və zəruri hallarda səhv qənaətlər/rəy formalaşdırılmasının audit riskini məqbul dərəcədə aşağı səviyyədə saxlamaq üçün audit prosedurlarını tətbiq etməlidir.
- 68) DBİE mürəkkəbdir və borc üzrə menecerlər bütün riskləri və təhlükələri düzgün nəzərə almaya bilər. Beləliklə, auditorlar yüksək risk sahələrini potensial audit mövzusu və ya predmeti kimi düzgün müəyyən etmək üçün **risk qiymətləndirməsini** yerinə yetirirlər.
- 69) Auditorlar DBİE-nin risk mühitini qiymətləndirirlər. Qiymətləndirmələrində, onlar aşağıdakılar da daxil olmaqla müxtəlif amilləri nəzərə alırlar:
- DBİE tədbirlərini və hökumətin DBİE əməliyyatları üzrə cavabdeh şəxslər üçün müəyyən etdiyi məsuliyyət dairəsini tənzimləyən hüquqi bazanı
 - Əməliyyat planlarının müəyyən edilməsi və DBİE tədbirlərinə səmərəli nəzarətin təmin edilməsi üçün institusional bazanı
 - DB üzrə menecerlərin və nəzarətə məsul şəxslərin təcrübəsi və biliklərini
 - DB üzrə menecerlərin qarşılaşdıqları, borc alma ilə bağlı məsuliyyət dairəsinin pozulmasına səbəb ola bilən qeyri-adi təzyiqləri, o cümlədən bazar təzyiqlərini
 - DBİE portfelinin mürəkkəbliyini və ya yeni DB alət növlərinin işə salınması barədə qərarı
 - İnformasiya sistemlərinin xüsusi qiymətləndirilməsini əhatə edən daxili nəzarətin qiymətləndirilməsini.
- 70) **Maliyyə auditində** auditorlar, risklərlə əlaqəli müvafiq nəzarət vasitələrini nəzərdən keçirərək və əməliyyat siniflərini, hesab qalıqlarını və maliyyə hesabatlarındakı açıqlamaları nəzərə alaraq, audit olunan təşkilat və onun mühiti haqqında anlayış əldə edərkən riskləri müəyyən edirlər.
- 71) **Perfomans auditində**, auditorlar borc üzrə menecerlərin DB əməliyyatlarına nəzarət etmək üçün həyata keçirdikləri risklərin idarə edilməsi təcrübələrini **sınaqdan keçirirlər**. Auditorlar istifadə olunan texniki üsulların və ya modellərin götürülən borc risklərini aşkarlamaq və izləmək üçün səmərəli olduğunu təsdiqləyirlər.

- 72) **Uyğunluq auditində** auditorun riskin qiymətləndirməsi təşkilatı tənzimləyən normativ bazaya (**qanun və normativlərə**) uyğunsuzluğun əhəmiyyətli risklərini müəyyən etməsi ilə başlayır.
- 73) İndoneziya AAQ-ın DB üzrə biznes prosesi və riskin qiymətləndirilməsini həyata keçirilmə təcrübəsinin nümunəsi üçün bax: Qoşma 2.
- 74) Audit olunması təklif edilən təşkilatda/sahədə risk qiymətləndirməsindən və ya problem təhlilindən sonra auditor, səhv və ya natamam təsbitlər, nəticələr və tövsiyələrin işlənilməsi, balanssız məlumat verilməsinə və ya dəyər əlavə edilməməsinə yol verməmək üçün audit riskini aktiv şəkildə idarə etməlidir. Audit riskinin aktiv şəkildə idarə edilməsi nəzərdə tutulan işin mümkün və ya məlum risklərinin proqnozlaşdırılmasını, audit planlaşdırılarkən həmin audit risklərinin aradan qaldırılması üçün audit yanaşmalarının işlənilməsi, habelə metodların seçilməsini və bu risklərin necə idarə ediləcəyinin sənədləşdirilməsini əhatə edir.
- 75) Audit riskinin aktiv şəkildə idarə edilməsinə, audit heyətinin auditi aparmaq üçün yetərli təcrübə və səriştəyə malik olub-olmadığı, dəqiq, etibarlı və müvafiq keyfiyyətli məlumat əldə edə bilməsi, mövcud olan hər hansı yeni məlumatları nəzərdən keçirməsi və alternativ perspektivləri nəzərdən keçirməsi də daxildir.

FIRILDAQÇILIQ RİSKİNİN AŞKAR EDİLMƏSİ

- 76) Auditorlar, auditin məqsədləri ilə əlaqəli fırıldaqçılıq risklərini müəyyən edir və qiymətləndirirlər, peşəkar inamsızlıq yanaşmasını qoruyub saxlayaraq və audit zamanı fırıldaqçılıq ehtimalına qarşı diqqətli olaraq aşkar edilmiş risklə əlaqəli yetərli və müvafiq audit sübutları əldə edirlər.
- 77) **Maliyyə auditində** auditorlar maliyyə hesabatlarının saxtalaşdırılmasını və aktivlərin mənimsənilməsini nəzərdən keçirirlər. Fırıldaqçılıq riskini qiymətləndirərkən maliyyə auditorları keçmişdə baş vermiş fırıldaqçılıq hallarında aşkar edilmiş “xəbərdarlıq əlamətləri”ni axtarırlar. Maliyyə hesabatlarının saxtalaşdırılması və aktivlərin mənimsənilməsi nəticəsində yaranan təhriflərlə əlaqəli risk amillərinə dair nümunələr ISSAI **2240** standartının Qoşma 1-də verilir.
- 78) **Perfomans auditində** auditorlar fırıldaqçılıq riskini qiymətləndirərkən müvafiq daxili nəzarət sistemləri haqqında anlayış əldə edir və perfomansa mane olan pozuntuların əlamətlərinin olub-olmadığını nəzərdən keçirirlər.

- 79) **Uyğunluq auditindəki** fırıldaqçılıq əsasən dövlət orqanlarının səlahiyyətlərindən sui-istifadəsi ilə, eyni zamanda uyğunluq məsələləri ilə bağlı hesabatların saxtalaşdırılması ilə əlaqəli olur. Normativlərə riayət edilməmə halları, qanunsuz fayda əldə etmək üçün dövlət orqanlarının səlahiyyətlərindən məqsədyönlü şəkildə sui-istifadə hallarını təşkil edə bilər. Dövlət orqanının səlahiyyətlərinin icrası qərarlar, qərarlıqlar, hazırlıq işləri, məsləhətlər, məlumatların işlənməsi və dövlət xidmətindəki digər tədbirləri əhatə edir. Qanunsuz fayda, rəhbərlik, ali rəhbərlik, işçilər və ya üçüncü tərəflər arasında bir və ya daha çox şəxs tərəfindən qəsdən edilən hərəkət nəticəsində qazanılan qeyri-iqtisadi və ya iqtisadi xarakterli üstünlüklərdir.

» **AUDİT PLANININ HAZIRLANMASI**

- 80) **Maliyyə auditində** auditor **səhv və fırıldaqçılıq** nəticəsində əhəmiyyətli təhrif risklərinin qiymətləndirmə nəticələrinə əsasən auditini təşkil edir.
- 81) Ümumiyyətlə, AAQ-lar **Perfomans auditini** üçün potensial audit mövzularını iki meyar əsasən müəyyən edib təsnif etməlidir:
- Hesabatlılıq, qənaətlilik, səmərəlilik və effektivlik baxımından maksimum **dəyər əlavə etməsi** gözlənilən auditor yoxlamaları
 - Mövcud audit resurslarının məhdudluğu daxilində suveren borc əməliyyatlarının müvafiq şəkildə əhatə olunmasını təmin edən **auditor yoxlamaları**.
- 82) Seçilmiş mövzu AAQ-ın strategiyasına uyğun olsa belə, **Perfomans auditində** auditor təşkilat mərhələsində gözlənilən problemin artıq audit olunan təşkilat tərəfindən həll edildiyini müşahidə edə bilər. Bənzər məqsədləri əhatə edən oxşar tədqiqatlar artıq digər qurumlar tərəfindən aparılmış ola bilər və ya müvafiq meyarlar mövcud olmaya bilər və audit meyarlarının işlənilib hazırlanması üçün əgəlabatan əsas olmaya bilər. Başqa bir səbəb, tələb olunan məlumat və ya dəlillərin mövcud olma ehtimalının az olması və səmərəli şəkildə əldə edilə bilməməsi ola bilər. Belə bir şəraitdə, auditorun bu narahatlıqlar barədə AAQ-ın rəhbərliyini məlumatlandırması vacibdir ki, rəhbərlik davam edilib-edilməyəcəyinə dair qərar verə bilsin.
- 83) **Uyğunluq auditinin** əhatə dairəsini öz mülahizəsi əsasında seçmək imkanı olduğu hallarda AAQ uyğunsuzluq riski olan əhəmiyyətli sahələri/uyğunsuzluq riski ehtimal edilən sahələri müəyyən etmək üçün lazımi prosedurları yerinə yetirir. Uyğunluq auditini üçün mövzular seçilib və prioritet verildikən, AAQ-lar aşağıdakıları nəzərdən keçirirlər: (a) qanunun bəzi müddələrinin **əhəmiyyətini** və (b) dövlət təşkilatının fəaliyyətini və ya DB-nu, **dövlət kəsirini və kənar öhdəlikləri** tənzimləyən müvafiq qanun və digər normativlərin pozulması ehtimalını.

- 84) Auditorlar audit zamanı **əhəmiyyətliyi** nəzərə alır. Əhəmiyyətliliyin qiymətləndirilməsi üçün auditor tərəfindən **peşəkar mühakimənin** tətbiq edilməsi tələb olunur və o, auditin həcmi ilə əlaqəlidir. Əhəmiyyətlilik barədə mühakimələr ətrafdakı şərtlər nəzərə alınmaqla tətbiq edilir və DB üçün müxtəlif qanun və normativlərin tələbləri, habelə hökumətin DB-nun görünmə dərəcəsi və zəifliyi kimi həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət mülahizələrini əhatə edir. Auditor əhəmiyyətliliyi hesablamaq üçün mexaniki vasitədən istifadə edə bilsə də, auditor hesablanmış səviyyənin uyğun olub-olmadığını qiymətləndirərkən mühakimədən istifadə edir.
- 85) DB-nun auditində əhəmiyyətli və ya vacib hesab edilə bilən **məsələlər**, məsələn:
- Fırıldaqçılıq
 - Pozuntu və ya qərəzsiz qeyri-qanuni hərəkətlərin edilməsi
 - Borc üzrə menecerlər tərəfindən səhv və ya natamam məlumatların rəhbərliyə, auditora və ya qanunverici orqanlara təqdim edilməsi (gizlətmə)
 - Borc üzrə menecerlərin rəhbərlik, səlahiyyətli orqanlar və ya auditorlar tərəfindən tələb edildiyi məlumatları verməkdən imtina etmələri və
 - Qanuni əsası olmamasına baxmayaraq əməliyyatların aparılması və ya hərəkətlərin edilməsi.

» AUDİTİN TƏŞKİLİ

- 86) AAQ audit sahəsini/mövzusunu/predmetini seçdikdən sonra, auditor xüsusi auditi təşkil edir. Təşkiletmə mərhələsinin məqsədi iş planı və auditin təşkili/planı ilə birlikdə audit təklifini hazırlamaqdır. DB-nun auditində yaxşı düşünülmüş təşkiletmə əvəz olunmazdır
- 87) Auditin həcmi müəyyən etmək üçün auditor auditin əhatə edəcəyi təşkilatları/idarələri və ya audit olunacaq konkret proqramı/predmeti və ya proqramın aspektini müəyyən edir. Auditor həmçinin yoxlanılacaq müddəti və uyğun olduqda daxil ediləcək məkanları müəyyən edir. Beləliklə, auditin həcmi onun sərhədlərini müəyyən edir. Veriləcək konkret suallar, aparılacaq tədqiqatın növü və araşdırmanın xarakteri kimi məsələlər əks etdirilir.
- 88) Aşağıdakı nümunələrdə göstəriləyi kimi DB-nun auditinin həcmi müəyyən etmək vacibdir.

Maliyyə auditində audit həcmnin nümunəsi:

Baş Nəzarət İdarəsi (BNİ) hər il ABŞ hökumətinin konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının auditini keçirir. Federal hökumətin borc qiymətli kağızlarının ödənilməmiş məbləği olan federal borcun, hökumətin maliyyə hesabatları üçün əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə, bütün əhəmiyyətli aspektlər baxımından aşağıdakıları müəyyən etmək üçün BNİ hər il Fiskal Xidmət Bürosunun Federal borc cədvəllərinin auditini keçirir: (1) cədvəllər ədalətli şəkildə təqdim edilmişdir və (2) Fiskal Xidmətin rəhbərliyi Federal Borc Cədvəli ilə əlaqəli maliyyə hesabatlılığına effektiv daxili nəzarəti təmin etmişdir. Bundan əlavə, BNİ, Federal Borc Cədvəlinə aid olan müvafiq qanun, normativ, müqavilələr və qrant sazişlərinin seçilmiş müddəalarına uyğunluğunu yoxlayır.

Perfomans auditində audit həcmnin nümunəsi:

Dövlət borcunun idarə edilməsinin perfomans auditini, Hindistan Hökumətinin dövlət borcunun idarə edilməsi üçün açıq və birmənalı hüquq və təşkilati bazasının olub-olmadığını, habelə risk və xərclərin minimuma endirilməsinə imkan verəcək idarəetmə strategiyasının olub-olmadığını müəyyən etmək üçün aparılmışdır.

Perfomans auditini Hökumətin daxili və xarici borclarını əhatə etmişdir. Auditin əhatə dövrü 2013-14-cü ildən 2017-18-cü ilədək beş il idi. Audit, Hindistanın İqtisadiyyat Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi və Mərkəzi Bankın idarələrində 2018-ci ilin yanvar-mart aylarında aparılmışdır.

Uyğunluq auditində audit həcmnin nümunəsi:

Dövlət borclarının uyğunluq auditini, tranzaksiyaların rəhbər sənədlərin tələblərinə uyğunluğunu müəyyən etmək məqsədilə 2017-ci təqvim ili ərzində Mərkəzi Hökumət tərəfindən yaradılmış borc üçün Çili Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Beynəlxalq Maliyyə Şöbəsi və Baş Xəzinədarlığı tərəfindən dövlət borcu üzrə həyata keçirilmiş prosesi qiymətləndirmək üçün aparılmışdır.

89) Auditin məqsədi (məqsədləri), auditorun cavab axtardığı predmet ilə bağlı ümumi audit sualı kimi qəbul edilə bilər. Buna görə auditin məqsədi aydın və birmənalı nəticəyə və ya rəyə imkan verəcək şəkildə təqdim edilməlidir.

90) **Maliyyə auditində** auditin məqsədi, maliyyə hesabatlarının, cədvəllərinin və ya hesablarının bütün əhəmiyyətli aspektlər baxımından ədalətli təqdim olunub-olunmamasını müəyyən etməkdir.

- 91) **Perfomans auditində**, auditin məqsədləri DBİE sisteminin qənaətliliyi, səmərəliliyi və/və ya effektivliyi (QSE), borcvermə və borclanma tədbirləri, fiskal siyasət və DB ilə əlaqəli digər məsələlərə yönəldilə bilər. Məsələn, QSE, aşağıdakı kimi, DB üzrə xüsusi tədbirlər baxımından müəyyən edilir:
- *Qənaətliliyin auditində* AAQ-lar DB ilə əlaqəli tədbirlərin dövlət idarəçiliyinin sağlam prinsiplərinə uyğun olaraq həyata keçirilib-keçirilmədiyini və BİE sahəsində qabaqcıl təcrübələrə riayət edilib-edilmədiyini nəzərdən keçirir.
 - *Səmərəliliyin auditində* AAQ-lar BİE tədbirlərində istifadə olunan resurslar və ya daxilolmalar ilə nail olunan xüsusi məqsədlər arasındakı əlaqəni nəzərdən keçirmək üçün effektivlikdən bir addım kənara atırlar. Səmərəlilik auditində verilən əsas sual budur: DBİE-nin məqsədlərinə nail olmaq üçün qənaət edilmişdirmi?
 - *Effektivliyin auditində* AAQ-lar BİE-nin məqsədlərinə çatıb-çatmadığı və nəzərdə tutulan nəticələri əldə edib-etmədiyi qiymətləndirilir
- 92) **Uyğunluq auditində** auditin məqsədi AAQ-a dövlət sektorundakı təşkilatların fəaliyyətinin bu təşkilatları tənzimləyən rəhbər sənədlərin tələblərinə uyğun olub-olmadığını qiymətləndirməyə imkan verməkdir. Uyğunluq auditi qanuniliyə (müvafiq qanunlar, normativlər və müqavilələr kimi rəsmi meyarlara riayət etmə) və ya düzgünlüyə (sağlam maliyyə idarəetməsini və dövlət məmurlarının davranışlarını tənzimləyən ümumi prinsiplərə riayət etmə) aid ola bilər.
- 93) Perfomans və uyğunluq auditorlarının auditin məqsədini (məqsədlərini) əks etdirən **audit sualları yaratması** yaxşı təcrübədir. Audit suallarının tematik cəhətdən əlaqəli, bir-birini tamamlayan, üst-üstə düşməyən və auditin məqsədini (məqsədlərini) əks etdirmək üçün məcmu halında əhatəli olması vacibdir. Hədəf, audit məqsədinin bütün aspektlərini xüsusi audit sualları ilə əhatə etməkdir.
- 94) Audit meyarları auditin məqsədləri və növü daxil olmaqla bir sıra amillərdən asılı ola bilər, habelə xüsusi və ya daha ümumi ola bilər. Auditor, auditin məqsədinə (məqsədlərinə) və suallarına cavab verən uyğun audit meyarlarını müəyyən etməlidir.
- 95) **Maliyyə auditində**, audit meyarları ölkədə qəbul edilən, yaxud inkişaf prosesi üzrə tərəfdaşları və ya kredit qurumlarının tələb etdiyi **maliyyə hesabatlılığı** prinsipləridir.
- 96) **Perfomans auditinin** planlaşdırma mərhələsində AAQ-ların aradan qaldırması lazım olan vacib maneə, suveren BİE-nin perfomansının gözləntilərə cavab verdiyini, üstələdiyini və ya aşağı olduğunu müəyyən

etmək üçün istifadə edilə bilən meyarların hazırlanmasıdır. Uyğun meyar müvafiq, başa düşülən, tam, etibarlı və obyektivdir.

- 97) Rəhbər sənədlərin əksəriyyəti milli qanunvericilikdə təsbit olunmuşdur, lakin onlar dövlət sektorunun təşkilati strukturunda daha aşağı səviyyədə verilə bilər. DB-nun **Uyğunluq auditindəki** meyarlar, dövlət sektorundakı sağlam maliyyə idarəetməsini və dövlət məmurlarının davranışlarını tənzimləyən qanunlara, qaydalara, normativlərə, büdcəyə dair qərarlara, siyasətlərə, müəyyən edilmiş məcəllələrə, razılaşdırılmış şərtlərə və ümumi prinsiplərə istinad edə və onları ehtiva edə bilər.
- 98) Auditin planlaşdırılmasının vacib hissəsi məlumatların toplanması və təhlili üçün istifadə ediləcək metodların müəyyən edilməsidir. Auditin məqsədi (məqsədləri), audit sualları/prosedurları, auditin həcmi və audit meyarları lazım olan sübutları və bu sübutların əldə edilməsi üçün ən uyğun metodları müəyyən etmək üçün istiqamətləndirən amillərdir.

B. AUDİTİN APARILMASI

- 99) “Auditorlar audit hesabatını əsaslandırmaq üçün yetərli müvafiq audit sübutu təmin edən audit prosedurlarını yerinə yetirməlidirlər” (ISSAI 100.49).
- 99) DBİE tədbirlərinin auditində auditorlar nəticələrini əsaslandırmaq üçün yetərli müvafiq audit sübutu əldə edirlər. Böyük sübutlar, adətən, ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilən sübutlardan deyil, fərqli mənbələrdən əldə edilən və ya mahiyyəti fərqli olan ardıcıl sübutlarla təmin edilir.
- 100) DB-nin auditində yetərli və müvafiq sübut əldə etmək üçün, auditorlar auditin bütün növlərində tətbiq oluna biləcək prosedurları yerinə yetirməlidirlər. Xüsusən, auditorlar digərləri ilə yanaşı aşağıdakıları da yerinə yetirə bilərlər:
- BİE üzrə heyəti sorğu-sual etmək. Auditorlar borc nəzarətçilərindən və heyətindən BİE vəzifələrini izah etmələrini xahiş edə bilərlər. İşçilərlə müsahibə aparmaq, auditorlara heyətin öz vəzifələrini başa düşüb-düşməmədiklərini və prosedurları borc üzrə təlimatlarda göstərildiyi kimi yerinə yetirib-yetirmədiklərini qiymətləndirməyə kömək edir
 - Borc üzrə fəaliyyət dövrəsinin hər birindəki - planlaşdırma, danışıqların aparılması, müqavilənin bağlanması, verilməsi, xidmətin göstərilməsi, təhlilin edilməsi və mühasibat uçotunun aparılması - borca dair əsas sənədləri və uçot qeydlərini nəzərdən keçirmək. Lazım olan məlumatlar əvvəlki audit hesabatlarında, daxili və kənar müşahidəçilər üçün

hazırlanmış borc hesabatlarında, BİE üzrə məmurlar və bazar ekspertləri ilə müsahibələrdə, DB-a dair bağlı qanun və normativlərdə, habelə borca dair informasiya sistemlərində olur. Auditorlar sənədləri və uçot qeydlərini, kompüter fayllarını və borc haqqında hesabatları nəzərdən keçirməklə prosedurlar üzrə təlimatda və sxemlərdə təqdim olunan təsvirlərin yerinə yetirilib-yetirilmədiyini qiymətləndirə bilirlər.

- Müxtəlif istifadəçilər - xarici monitoring təşkilatları üçün hazırlanmış hesabatlarda təqdim edilmiş borc üzrə statistikanı, dövlət maliyyə hesabatlarındakı borc məlumatlarını, Parlament dinləmələrində təqdim edilən borc məlumatlarını müqayisə etmək
- Audit jurnalında yazılmayan nəzarətlə əlaqəli fəaliyyətləri müşahidə edin. Auditorlar DB əməliyyat dövrlərində əsas fəaliyyətləri - planlaşdırma, danışıqlar, müqavilənin bağlanması, verilməsi, xidmətin göstərilməsi, təhlilin edilməsi və mühasibat uçotunun aparılması diqqətlə təhlil edirlər.
- Borc informasiya sistemlərinin hesablamalarının düzgünlüyünü müəyyən etmək üçün borc hesablamalarını yenidən hesablamaq
- Müəyyən vaxtda əldə olan borc sənədlərini və uçot qeydlərini sayın və
- Sorğular keçirmək və statistik təhlillər aparmaq.

102) Auditorun zəruri audit sübutunun əldə edilməsinə yanaşması DBİE fəaliyyətinin müəyyən aspektlərinin xüsusi və mürəkkəb xarakterini əks etdirir. Məsələn, auditorun BİE-də iştirak edən təşkilatlar və ya idarələr tərəfindən istifadə olunan mürəkkəb uçot qiymətləndirmələrinin müvafiqliyini yoxlaması lazım ola bilər. Uçot qiymətləndirmələri, müəyyən DBİE sahələrində, məsələn, **kredit zərəri ehtiyatlarını** və törəmə alətləri dəyərləndirmək məqsədləri üçün istifadə olunur:

- Kredit zərəri ehtiyatlarının müvafiqliyini yoxlayarkən, auditorlar rəhbərliyin ehtiyatların səviyyəsinin müəyyən edilməsində ardıcıl tətbiq olunan siyasətdən sonra düzgün şəkildə mühakimə tətbiq etdiyini yəqin edir və
- Müxtəlif törəmə alətləri üçün müstəqil ədalətli bazar dəyərləndirməsini əldə etmək asan olmaya bilər.

103) Mahiyyəti üzrə yoxlama prosedurları auditorlara rəylərini, yaxud mühakimələrini və nəticələrini əsaslandırmaq üçün yetərli müvafiq sübut əldə etmələrinə kömək edir. Maliyyə auditində mahiyyəti üzrə yoxlama prosedurlarının nümunələri Qoşma 2-də əks etdirilir.

104) AAQ, təyin olunmuş auditorların işin bütün aspektlərini həyata keçirmək üçün lazımı bacarıqlara malik olmasını təmin etməlidir. Bununla birlikdə, BİE fəaliyyətinin mürəkkəbliyini və texniki xarakterini nəzərə almaqla, mütəxəssisdən aşağıdakıları ehtiva edə bilən bir neçə sahə üzrə məsləhət almaq olar:

- Törəmə məhsulları kimi mürəkkəb DB alətləri ilə əlaqəli mühasibat uçotu qaydaları və məlumatların açıqlanması
- DB üzrə menecerlərin məsələn, gəlirlilik ayrılarını əldə etmək üçün istifadə etdikləri dəyərləndirmə və qiymət qoyma modelləri
- BİE-də iştirak edən qurumlar tərəfindən İT sistemlərinin, məs. ticarət və hesablaşma sistemlərinin istifadə edilməsi
- Müqayisə üsulları və modellərinin istifadəsi
- Riski qiymətləndirmə vasitələrinin istifadə edilməsi, məs. bazar riskinin “riskə məruz qalan məbləğ” modelləri ilə ifadə edilməsi və
- Törəmə maliyyə alətləri ilə əməliyyatlarda istifadə olunan Arxiv sənədlərinin beynəlxalq təsvir qaydaları (ASBTQ)⁸ üzrə müqavilələrinin və ticarət fəaliyyətlərində istifadə olunan digər müqavilələrin, habelə BİE-də iştirak edən qurumların bağladığı kredit sazişlərinin hüquqi və uyğunluq problemləri.

105) **Perfomans auditi** və **Uyğunluq auditi** aparılarkən əldə edilmiş təsbitlər və məlumatlar, həmçinin auditin nəticələri və tövsiyələr Audit təsbitləri matrisasında (ATM) və ya onun ekvivalentində qeyd olunur. ATM audit hesabatının hazırlanmasına dəstək və rəhbərlik edən faydalı vasitədir, çünki hesabatın əsas məzmununun strukturlaşdırılmış şəkildə toplanmasına imkan verir. Bu matrisa, audit heyətinin üzvlərinə və digər maraqlı tərəflərə təsbitlər və onların komponentləri haqqında həmcins anlayış əldə etməyə imkan verir. Nağd pul vəsaitlərinin idarə edilməsi üçün ATM nümunəsi Qoşma 2-də təqdim edilmişdir.

C. HESABATVERMƏ VƏ NƏTİCƏLƏR ÜZRƏ TƏDBİRLƏRİN GÖRÜLMƏSİ

106) DB auditinin nəticələri barədə hesabatvermə, aparılan auditin növünə görə dəyişir. DB-nun **Maliyyə auditi**, **Perfomans auditi** və **Uyğunluq auditi** üzrə Audit hesabatlarının nümunələri Qoşma 2-də verilir.

⁸ Beynəlxalq Arxiv Şurasının (BAŞ) 1994-cü ildə nəşr etdiyi ümumi Arxiv sənədlərinin beynəlxalq təsvir qaydaları.

- 107) **Maliyyə auditində** auditor tərəfindən ifadə ediləcək rəyin forması tətbiq olunan maliyyə hesabatlılığı prinsiplərindən və tətbiq olunan qanun və ya normativlərdən asılıdır.
- 108) **Perfomans auditində** “auditorlardan bir qayda olaraq maliyyə hesabatları üzrə, həmçinin audit olunan təşkilatın qənaətlilik, səmərəlilik və effektivlik prinsiplərinə nail olması üzrə rəylə müqayisə oluna biləcək ümumi rəy vermələri gözlənilmir”. (ISSAI 300.21)
- 109) “Perfomans auditorları əldə etdikləri nəticələr qənaətlər toplusuna – müvafiq hallarda – yeganə ümumi qənaətə necə aparıb çıxardığını xüsusilə təsvir etməlidir. Bu, səbəblər göstərilməklə hansı meyarların hazırlandığını və istifadə edildiyini izah etmək və balanslaşdırılmış hesabatın təqdim edilməsini nəzərdən keçirmək üçün bütün uyğun baxışların diqqətə alındığını bildirmək mənasına gəlir”. (ISSAI 300.23)
- 110) **Uyğunluq auditində** “hesabatvermə formaları qanunda və ya AAQ-ın mandatı ilə təsbit edilə bilər. Bununla belə, audit hesabatı bir qayda olaraq keçirilən auditə əsaslanan nəticəni ehtiva edir”. (ISSAI 400.59)
- 111) “AAQ-lar audit və hesabatvermə prosesləri üzrə müvafiq keyfiyyətə zəmanət sistemini tətbiq etməli və bu sistemin müntəzəm şəkildə müstəqil qiymətləndirilməsini təmin etməlidir.” (Prinsip 3, ISSAI 20)
- 112) Yaxşı audit hesabatının əlamətləri ISSAI 100.51 standartında verilmişdir.
- 113) Qanunverici orqana, icra orqanına, maraqlı tərəflərə və ictimaiyyətə rəy vermək üçün auditor nəticələr üzrə görülən tədbirlər barədə müvafiq qaydada hesabat verməlidir. Təvsiyələrin icra vəziyyəti, auditin nəticələri və görülmüş müvafiq düzəliş tədbirləri barədə vaxtında verilən və etibarlı məlumat, AAQ-ların dəyər və faydalarını əks etdirməyə kömək edə bilər.

QOŞMA 1: BORC GÖSTƏRİCİLƏRİ

Bu qoşma, ən çox etiraf olunan zəifliyi, dayanıqlılığı və maliyyə göstəricilərini, habelə dövlət borcunun idarə edilməsində tətbiqetmə həcmi və faydalarını təhlil və təsvir etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

I. GİRİŞ

- 1) Dövlət borcu ilə əlaqəli risklərin qiymətləndirilməsi üçün üç növ göstəricidən istifadə olunur.
 - **Zəiflik göstəriciləri** - cari iqtisadi şəraitlərin dövlət borcu üzərində yaratdığı riski ölçür
 - **Dayanıqlılıq göstəriciləri** - hökumətin müəyyən gözlənilən şəraitləri nəzərə alaraq gələcək fəvqəladə hadisələrlə üzləşmək qabiliyyətini qiymətləndirir
 - **Maliyyə borc göstəriciləri** - dövlət borcunun bazar dinamikasını əks etdirir.
- 2) Göstəricilər qrupunun hər birinin fərqli xüsusiyyəti var. Birincisi, zəifliyin təhlili mövcud şəraitlərdə borcun ödənilməsinə mane olan hər hansı vəziyyəti qiymətləndirən və qarşısını alan göstəricilərin yaradılmasına ehtiyac yaradır. Bu göstəricilər bir qayda olaraq sabit olur, mövcud vəziyyətin mənzərəsini göstərir, lakin orta və uzunmüddətli perspektivləri müəyyən etməyə imkan vermir. Eynilə, borcun ödənilmə qabiliyyətini və dayanıqlılığını davamlı izləmək və mənfəət ssenarilərdə borcun dinamik performansını simulyasiya etmək vacibdir. Bu cür məqsədə nail olmaq üçün hökumətin eyni fiskal vəziyyətini qoruyub saxlamasının mümkünlüyünü, yaxud hər hansı zəiflik göstəricisini nəzarət altında saxlamaq üçün düzəlişlərə ehtiyac duyulacağını təhlil etmək məqsədilə dayanıqlılıq tədbirlərindən istifadə olunur.

II. ZƏİFLİK GÖSTƏRİCİLƏRİ

- 3) Borcun dayanıqlılığını təhdid edə bilən dəyişənlərə nəzarətin vacibliyini qəbul edərək, Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Dünya Bankı (DB) hər hansı bir ölkənin inkişaf etməkdə olan bir neçə bazar iqtisadiyyatlarına mənfi təsir göstərən valyuta böhranına qarşı zəif olub-olmadığını, olduğu halda isə zəifliyin dərəcəsini müəyyən etmək üçün geniş miqyaslı proqram həyata keçirmişdir. Bu proqram borc tendensiyaları və zəifliklərinin əvvəlki qiymətləndirmələri əsasında hazırlanmış dövlət borcuna dair təlimatlar, prinsiplər və iş sənədlərindən ibarətdir.
- 4) Beynəlxalq qurumlar tərəfindən zəifliklə bağlı həyata keçirilmiş işlərin əksəriyyəti məlumatların keyfiyyəti və şəffaflığın artırılması ilə əlaqədar olmuşdur. Beynəlxalq ehtiyatlar, xarici borc və kapital axınları barədə müvafiq və hərtərəfli məlumatların mövcudluğu, zəiflikləri müəyyən etmək qabiliyyətini artırmaqla, strategiya hazırlayan şəxslərə düzəliş tədbirləri görmək üçün kifayət qədər vaxt ayırır. Məsələn, BVF, stress testləri apararaq və ya erkən xəbərdarlıq sistemi modellərindən istifadə edərək makroiqtisadi məlumatları təhlil edir
- 5) Ənənəvi iqtisadi göstəricilərin potensial məhdudiyyətlərini nəzərə alaraq, digər göstəricilər əsas makroiqtisadi göstəricilərin zəifləməsinin və fiskal zəifliyin proqnozlaşdırılmasında daha faydalı ola bilər. Bu göstəricilər ya dövlət borc göstəriciləri, ya da xarici borc göstəriciləri kateqoriyasına ayrılır. Onlara faktiki zəifliyin deyil, potensial zəifliyin proqnozlaşdırıcıları kimi baxmaq lazımdır.
- 6) Zəifliklərin idarə edilməsində faydalı olan ən çox tanınan göstəricilər aşağıdakılardır:

a) Ödəmə vaxtı yetişən borcun strukturu

- 7) Bu qiymətləndirmə üçün həm daxili, həm də xarici dövriyyədə olan bütün alətlərin orta yetişmə vaxtını və ödəmə müddətini əks etdirən uçot qeydləri tələb olunur. Strukturda, ödənilməsi üçün valyutaya ehtiyac duyulacağı müddətlər və vaxt ilə əlaqədar borcun xüsusiyyətləri əks etdirilməlidir.

b) Portfelin diversifikasiyası

- 8) Səmərəliliyi təmin edərkən hökumətlər daxili və xarici bazarlarda başa çatma müddətləri müxtəlif olan kifayət qədər dövriyyə sənədlərinin mövcudluğundan əmin olmalıdırlar. Müddətlərdən əlavə, portfelin diversifikasiyası valyuta və ödəmə şərtləri ilə bağlı seçimlər də təklif edir. Diversifikasiya dərəcəsi nə qədər geniş olarsa, borc verən ölkənin alınmış

borcu bahalanmasına səbəb ola bilən valyuta dəyərinin artma riski o qədər az olar.

c) Dövlət borcu / Ümumi daxili məhsul (ÜDM)

- 9) Ən çox istifadə olunan və ümumi göstərici borcun ÜDM-ə nisbətidir. Bu nisbət ümumi dövlət borcunu müəyyən vaxtda ölkənin ödənməmiş ÜDM-ə bölməklə hesablanır. O, ölkənin iqtisadi fəaliyyətinə nisbətən borc səviyyəsini ölçür və borc yükünü maliyyələşdirmək üçün bütün ÜDM ehtiyatlarının mövcud olduğunu ehtimal edir ki, bu da doğru olmaya bilər. Bununla birlikdə, bu göstərici borc dərəcəsinin ölçülməsində ən münasib olaraq tanınır və hökumətin ödəmə qabiliyyətini vurğulayır.

d) Dəyişməz və dəyişən borc nisbəti

- 10) Dəyişməz borc 12 aydan çox müddət ərzində yetişir və ya yenidən maliyyələşir, dəyişən borcun isə yetişmə vaxtı bir ildən azdır. Bir ildən az müddətə qurtarmış borc ilə daha uzun müddətdə qurtarmış borc nisbətində təhlili hökumətin ödəmə təqvimində öz öhdəliklərini yerinə yetirmə vaxtını göstərir. Bu müddət nə qədər uzun olarsa, layihənin yetişmə vaxtı da o qədər uzun olur ki, bu da onların ödənişi üçün resursların hazırlanmasına imkan verir.

e) Dövlət borcu / daxili dövlət gəliri

- 11) Bu nisbət hökumətin ödəmə qabiliyyətinə nisbətən borc səviyyəsini müəyyən edir. Ümumi borc qalığını ödəmək üçün tələb olunan illərin sayını göstərir. Bu nisbət, hökumətin borc yükü ilə müqayisədə gəlir toplamaq imkanlarını əks etdirir.

Dövlət borca xidmət ilə əlaqəli göstəricilər

a) Borca xidmət / daxili dövlət gəliri

- 12) Bu göstərici hökumətin daxili gəlir mənbələrindən istifadə edərək borca xidmət etmək qabiliyyətini müəyyən edir. Borca xidmətin borclu ölkələrə maliyyə resurslarından istifadəsində nə dərəcədə mane olduğunu vurğulayır.

b) Borca xidmət / ixrac

- 13) Dövlət borcuna xidmət ilə ixrac gəlirlərinin nisbəti hökumətin və onun iqtisadiyyatının kənardan ödəmə qabiliyyətinin faydalı ölçüsüdür. İqtisadiyyatda dövlət borcunun üstünlük təşkil etdiyi hallarda (çoxlu borcu olan ölkələrdə olduğu kimi) ixrac gəlirlərinə nisbətən qiymətləndirilən dövlət

borcuna xidmət (dövlət zəmanətli borc öhdəlikləri də daxil olmaqla), dövlət sektorunun potensial zəifliyinin proqnozlaşdırıcısı kimi də istifadə edilə bilər.

c) Faiz dərəcəsi / daxili dövlət gəliri

- 14) Bu göstərici dövlət borcunun maliyyə xərclərini vergi gəlirlərinin nisbəti kimi müəyyən edir. Bir qayda olaraq, dövlət gəlirinin səmərəsiz xərclərin artmasına (ölkənin digər xərclərlə qarşılaşmaq ehtimalları) dözümlülüyünü müəyyən etmək üçün istifadə olunur.

d) Faiz dərəcəsi / ÜDM

- 15) Bu göstərici ölkəyə olan dövlət borcunun faiz yükünü göstərir. O, ölkənin səmərəsiz xərclərlə üzləşmə ehtimalı kimi yozula bilər.

e) Orta ödəmə müddətinin qalığı

- 16) İstiqrazın ödəmə müddəti əsas borcun qaytarılmalı olduğu müddətdir. Orta ödəmə müddətinin qalığı borcun yenidən maliyyələşməsi riskinə nəzarət etməyə çalışarkən dövlət borcunun ödəmə vaxtının yetişməsini izləmək üçün göstəricidir.

- 16) Yuxarıda göstərilən göstəricilər əsasən sabit olur, çünki müəyyən bir dövrə aiddir və bir qayda olaraq onların təkamülünü dinamik şəkildə müşahidə etmək daha faydalıdır. Bu, faiz dərəcələri ilə makroiqtisadi dəyişənlər arasında əlaqə yaradır. Göstəricilərin dinamikasının tədqiqi vaxt keçdikdə bu dəyişənlər arasında hansı əlaqələrin yarandığını təhlil etməyə imkan verir. Zəiflikləri başqa perspektivlərdən görüntüləmək üçün əsas göstəricilərə makroiqtisadi dəyişənlər əlavə edilmişdir.

- 18) Beynəlxalq təşkilatlar arasında borc göstəriciləri üçün minimum məqbul səviyyələrin təyin edilməsi ilə bağlı fikir birliyi yoxdur. Aşağıdakı cədvəldə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün müxtəlif beynəlxalq qurumlar tərəfindən təqdim olunan minimal təklif olunan səviyyələr əks etdirilmişdir:

Zəiflik göstəriciləri	Hədlər, %	
	Beynəlxalq Valyuta Fondu *	Borc yükünün yüngülləşdirilməsi üzrə beynəlxalq təşəbbüs**
Borca xidmət/ daxili dövlət gəliri	25–35	28-63
Faiz dərəcəsi/ daxili dövlət gəliri	7–10	4.6 – 6.8
Dövlət borcu/ÜDM	25-30	20-25
Dövlət borcu/ daxili dövlət gəliri	90 - 150	92 - 167
*BVF, Xarici işlər departamenti: Texniki qeyd “Zəiflik göstəriciləri”, 2003-cü il		

** Borc yükünün yüngülləşdirilməsi üzrə beynəlxalq təşəbbüs: "Borc dayanıqlılığı təhlilinin əsas aspektləri", 2007-ci il

Xarici borc göstəriciləri

19) Xarici borc tərifinə ən geniş yayılmış yanaşmaya əsasən, rezidentlərin qeyri-rezidentlər qarşısında olan borc öhdəliklərinin xarici borclardır. Xarici dövlət borcuna dövlət sektorunun xarici borcu və dövlət sektorunun zəmanət verdiyi xarici borc daxildir. BVF və DB, dövlət zəmanətli borcu, xidmət göstərilməsinə dövlət sektoru bölmələri tərəfindən müqavilə əsasında zəmanət verilən dövlət və özəl sektor bölmələrinin borc öhdəlikləri kimi təyin edirlər.

a) Xarici borc / ÜDM

20) Borcu ölkənin resurs bazası ilə əlaqələndirən, ödəniş qabiliyyətini artırmaq üçün istehsalın ixrac və ya idxal əvəzedicilərinə keçmə potensialını əks etdirən göstəricisi.

b) Xarici borc/ixrac

21) Ölkənin xarici ödəmə qabiliyyəti ilə sıx əlaqəli olan borc tendensiyasının göstəricisi. Bu nisbət ixrac üzərindəki borc yükünün səviyyəsini və ya valyuta əldə etmə qabiliyyətini əks etdirir. Borca xidmət öhdəliklərinin ilə birlikdə ixracın faiz nisbəti kimi istifadə edilməlidir.

c) Qısa müddətli xarici borc / rezervlər

22) Qısamüddətli xarici borcun qalıq məbləğindən irəli gələn iqtisadi və maliyyə sarsıntılarına qarşı zəifliyin göstəricisi.

d) Xarici borca xidmət / gəlir

23) Bu göstəricini təhlil üçün iki seqmentə bölmək olar. Birinci, xarici dövlət borcuna və xarici özəl borca xidmətləri birlikdə ümumi gəlirə bölərək xarici makroiqtisadi ödəmə qabiliyyətinin göstəricisi kimi istifadə edilə bilər. İkinci, xarici dövlət borcuna xidmətin ümumi gəlirə nisbəti ilə xarici dövlət sektorunun xarici valyuta mövqeyinə qarşı zəifliyi kimi istifadə edilə bilər.

e) Xarici borc üzrə orta faiz dərəcəsi

24) Borc müddətləri ilə əlaqəli göstərici. Borc/ÜDM və borc/ixrac nisbətləri və artma perspektivi ilə birlikdə bu, borc dayanıqlılığını qiymətləndirmək üçün əsas göstəricidir.

f) Əsas məbləğin qaytarılması / xarici borcun ödənilməsi

- 25) Bu nisbət xarici borc ödənişinin tənasübü olaraq borcun əsas məbləğinin qaytarılma səviyyəsini müəyyən edir. Bərpa olunan nisbət kimi başa düşülən bu göstərici, hər hansı bir ölkənin borcunun yeni emissiya və ya borc almalar ilə yenidən maliyyələşməsinə bildirir. Bu nisbət 100-ü keçərsə, borc yeni borcla maliyyələşmir.

g) Xalis beynəlxalq rezervlər/xarici borc

- 26) Bu nisbət xarici öhdəliklərin neçə dəfə rezervlərdən çox olduğunu əks etdirir. Bir qayda olaraq, rezervlərin yığılma ritmi baxımından istifadə olunur. Bu halda, daimi yığılma ritmini ehtimal edərək cari xarici borcun qaytarılması üçün tələb olunan illərin sayı kimi şərh olunur.

Aşağı gəlirli ölkələr üçün borc göstəriciləri

- 27) Beynəlxalq qurumlar, aşağı gəlirli ölkələr üçün borc göstəricilərinə həsr olunmuş bir neçə tədqiqat dərc etmişdir.⁹
- 27) BVF və DB, aşağı gəlirli ölkələrdə dövlət və dövlət zəmanətli (DDZ) xarici borc və ya dövlət borcu üçün borc yükünün ödəmə qabiliyyəti və likvidlik göstəricilərini təklif edirlər.¹⁰
- 28) DDZ xarici borc həm dövlət sektorunun borcunu, həm də dövlət sektoru zəmanətli xarici borcu ehtiva edir. Dövlət borcu dövlət sektorunun həm xarici, həm də daxili borcunu bütövlükdə əhatə edir.
- 29) BVF və DB, Dünya Bankının Ölkənin siyasət və institusional cəhətdən qiymətləndirmə indeksindən istifadə edərək aşağı gəlirli ölkələri siyasət göstəricilərinə görə üç kateqoriyaya (güclü, orta və zəif) ayırır və göstəricilərin kateqoriyasından asılı olaraq aşağıdakı cədvəldə əks etdirildiyi kimi xarici borc göstəriciləri üçün fərqli hədlərdən istifadə edir.

⁹ Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası ilə Beynəlxalq Valyuta Fondu "Aşağı gəlirli ölkələr üçün borc dayanıqlılığı prinsiplərinin icmalı: təklif olunan islahatlar" 22 avqust 2017-ci il. Dünya Bankı Qrupu * və Beynəlxalq Valyuta Fondunun işçi heyəti tərəfindən hazırlanmışdır. Təsdiq etdi: Jan Ualliser (DB) və Sean Nolan (BVF)

¹⁰ "Bank ilə Fondun birgə aşağı gəlirli ölkələr üçün borc dayanıqlılığı prinsiplərinin tətbiqinə dair işçi heyətin təlimat xarakterli qeydi", BVF, 2013-cü il.

Aşağı gəlirli ölkələrin xarici borc göstəriciləri üçün siyasətə uyğun hədlər

Göstərici	Zəif siyasət	Orta siyasət	Güclü siyasət
	Hədlər, %		
Xarici borc/ÜDM	30	40	55
Xarici borc/ixrac	140	180	240
Xarici borca xidmət/ ixrac	10	15	21
Xarici borca xidmət / Gəlir	14	18	23

Beynəlxalq Valyuta Fondunun “Aşağı gəlirli ölkələr: borc dayanıqlılığı prinsiplərinin icmalı: təklif olunan islahatlar”. 22 avqust 2017-ci il

III. DAYANIQLILIQ GÖSTƏRİCİLƏRİ

- 31) Dövlət borcu göstəriciləri bizə dayanıqlılığı ilə bağlı ilk yanaşmanı təmin edir. Bu nisbətlər “post faktum” göstəriciləridir, yəni onlar tarixi faktları əks etdirir. Bunun əksinə olaraq, “apriori” göstəriciləri bizə fiskal dayanıqlılığına nail olmaq üçün lazım olan fiskal düzəlişlərin miqyası barədə məlumat verir.
- 32) Beləliklə, fiskal qalıqlar, dövlət borcu və faiz ödənişi arasındakı vaxt üzrə əlaqə belə ifadə edilir: $Dt + 1 = Dt(1 + rt) + BPt$, burada Dt - t dövründəki dövlət borcu, rt - borcun faiz dərəcəsi, BPt - ilkin fiskal qalıqdır. Bu nisbət əsasında dayanıqlılığın əsas şərti yaranaraq, müəyyən faiz dərəcəsinə nəzərə almaqla, siyasət dəyişənləri arasında, yəni borc artımı, ÜDM artımı və ilkin kəsir arasında ardıcılıq əlaqəsini qurur. Əsas göstəricilər aşağıda verilmişdir:

a) Fiskal ardıcılığının göstəriciləri

- 33) Blanşar (1990-cu il), borcun ÜDM-ə nisbətini sabit saxlayaraq, mövcud vergi siyasətinin ardıcılığını nəzərə alan dayanıqlılıq göstəricisi təklif etmişdir. Bu göstərici aşağıdakı kimi ifadə olunur:

$$t_n^* - t = \frac{\sum^n g}{n} + (r - q)d^* - t$$

burada $t^*n - (n)$ il müddətində daimi olacağı ehtimal edilən fiskal yük, d^* səviyyəsində borc ilə ÜDM-in nisbəti, g - xərc, r - faiz dərəcəsi, q - ÜDM-nin artım tempidir. Bu mənada bu göstərici, xərclərin səviyyəsi, ÜDM-nin, artım trayektoriyası və ilkin borc qalığı nəzərə alınmaqla borc ilə ÜDM nisbətini sabitləşdirmək üçün zəruri vergi səviyyəsini əks etdirir. Bu münasibət mənfi

olduğu halda, göstərici borc ilə ÜDM nisbətini sabitləşdirmək üçün bu iqtisadiyyatın vergi yükünün çox aşağı olmasını bildirir.

b) Byüter göstəricisi

- 34) Byüter (1985-ci il), dayanıqlı ilkin qalıq ilə ilkin faktiki qalıq arasındakı boşluğu hesablayan göstərici təklif edir. Burada dayanıqlılıq şərti borc/EDM nisbət daxil edilən konsepsiya deyil, daha geniş xalis aktivlər konsepsiyası əsasında müəyyən olunur. Byüterin göstəricisi bu boşluğu aşağıdakı kimi müəyyən edir:

$$b^* - bt = (r - q)wt - bt$$

burada b^* - borc/dayanıqlı ÜDM nisbəti, b - borc/ÜDM nisbəti, wt - ÜDM tənəsübü kimi xalis/həqiqi dövlət sərvəti nisbəti, r – faiz dərəcəsidir, q isə məhsulun artım dərəcəsidir.

- 35) Byüter göstəricisinin istifadəsi aşağıdakılarla məhdudlaşdırılır: praktikada xalis dövlət sərvətinin dəqiq ölçülməsi çox çətindir; aktivlər yalnız maliyyə və həqiqi kapitalı, torpaq və mineralları deyil, gələcək vergilərin cari dəyərini də əhatə etməlidir; öhdəliklər yalnız birbaşa dövlət borcunu deyil, eyni zamanda sosial təminat və digər reabilitasiya müavinətləri üçün gələcək xərclərin cari dəyərini də əhatə etməlidir; habelə kəmiyyətlə hesablanması çətin olan bir sıra şərti öhdəliklərin yaranması riski əsasında düzəliş edilmiş dəyər.

c) Qısa müddətli ilkin boşluq göstəricisi

- 36) İlkin boşluq göstəricisi borcun ÜDM-ə nisbətə sabitləşməsi üçün lazım olan ilkin qalıq səviyyəsini təmin edir:

$$BP^* - BP = (rt - nt)b - BP$$

burada BP^* - borcun sabitləşdirilməsi üçün lazım olan ilkin qalıq, BP – üstünlük təşkil edən ilkin qalığa uyğundur, r – həqiqi faiz nisbətinin dinamikası, n - əhali artım tempi və b – borcun ÜDM-ə nisbətidir.

- 37) Dəyişməz ilkin qalıq cari ilkin qalıqdan çox olduğu halda, ilkin hissə müsbətdir. Bu o deməkdir ki, fiskal siyasət dayanıqlı deyil; çünki borcun ÜDM-ə nisbətinin artma tendensiyası mövcud olur. Əksinə, dəyişməz ilkin qalıq cari ilkin qalıqdan az olduqda, fiskal siyasət borcun ÜDM-ə nisbətini azaltmağa meylli olur.

d) Makro düzəlişli ilkin kəsir

- 38) Talvi və Ve (2000-ci il) tərəfindən təklif olunmuş bu göstərici, kəsiri normal makroiqtisadi şəraitlərdə ehtimal edilən dəyər ətrafında dəyişməyə məcbur edən makroiqtisadi dəyişənlərin yüksək dəyişkənliyindən irəli gəlir. Bu göstərici makro düzəlişli qalığı cari dəyərlərin uçot qiymətləndirmələri ilə müqayisə etmək üçün istifadə olunur. Çətinlik “normal iqtisadi şəraitinin” nə olduğunu müəyyən etmək zərurətindən irəli gəlir.

$$I_t^M = \frac{(r - g)}{1 + g} b_{t-1} + d_t^M$$

burada r – bu təhlil üçün həqiqi faiz dərəcəsi, g - təhlil olunan ilin həqiqi artım, d_t^M - makro düzəlişli ilkin qalıqdır.

e) Dayanıqlı fiskal vəziyyət göstəricisi

- 39) Kroçe və Xuan-Ramon (2003-cü il) bu göstəricini, borcun dayanıqlılığı ilə əlaqəli dəyişənlər zamanla dəyişdikdə vergi orqanının reaksiyasını açıq şəkildə qiymətləndirən metodologiyadan istifadə edərək ənənəvi dayanıqlılıq göstəriciləri ilə əlaqəli təhlilə əlavə olaraq təqdim edirlər.
- 40) Dayanıqlı fiskal vəziyyət göstəricisi açıq şəkildə fiskal orqanların reaksiya funksiyasını cəmləyir və zamanla dəyişməsi şəraitlər dəyişdikdə fiskal siyasətə verilən reaksiyanı qiymətləndirməyə imkan verir. Fiskal orqanların reaksiya funksiyası borcun ÜDM-ə nisbəti ilə yanaşı, ilkin həqiqi qalıq boşluğu ilə ilkin dayanıqlı qalıq (və ya hədəf göstərici) arasındakı nisbət kimi müəyyən edilir. Statistika baxımından, bu göstərici artıq müzakirə olunan göstəriciləri tamamlaya bilər, habelə gəlir və xərc siyasətinin (ilkin qalığı müəyyən edir) borcun ÜDM-ə nisbətini konvergensiyasını yaratmaq üçün dayanıqlı olması ehtimal edilən (hədəf göstəricisinə) necə yönəldildiyini izah edir. Digər tərəfdən, dinamika baxımından bu nisbət vergi orqanlarının ildən-ildən necə reaksiya göstərdiklərini (fiskal siyasətdəki yeniliklər sayəsində) əks etdirərək, borc səviyyəsi ilə dayanıqlı inkişaf səviyyəsi arasındakı mövcud boşluqdakı dəyişikliklərlə qarşılaşır.

f) Kredit valyutasının başqa valyuta ilə əvəz edilməsinin mümkünlüyünün göstəriciləri

- 41) Kalvo, İzqyerdo və Talvi (2003-cü il) tərəfindən təklif olunmuş bu göstərici kapital axını dəyişənlərinin dəyişkənliyinin makroiqtisadi dəyişənlərə nisbətən daha yüksək olduğunu ehtimal edir. Bu göstərici xarici borcun daxili borca nisbətini iqtisadiyyatda qeyri-ticari məhsulları ilə əlaqəli ticari məhsulların mütənasib hissəsi ilə müqayisə edir:

$$b = \frac{B + eB^*}{y + ey^*} \quad (a)$$

burada b - borc/ÜDM nisbəti, B – qeyri-ticari məhsullar üçün hesablanmış borc, e – həqiqi mübadilə növü, B^* - ticari məhsullar üçün hesablanmış borc, y – qeyri-ticari məhsulların ÜDM-i və y^* - ticari məhsulların ÜDM-dir.

g) Uzunmüddətli məhdudiyatlı fiskal dayanıqlılıq göstəriciləri

42) Baqnav (2003-cü il), borc dayanıqlılığını müvafiq səviyyədə saxlamaq üçün digərləri ilə yanaşı razılaşıdırılmış şərti öhdəliklər və ya gələcək faiz ödənişləri kimi gələcəkdə gözlənilən hadisələri əhatə etməyə çalışaraq iki göstərici təqdim edir. Birinci göstərici orta və uzunmüddətli perspektivdə hər hansı bir ölkənin nəslə hökumətin maliyyələşdirmə mənbəyi kimi çıxış edəcəyini ehtimal edir: borc (maliyyə bazarları) və vergi ödənişləri (makroiqtisadi). Bu mülahizələrin məqsədi zamanla borcun ÜDM-ə nisbətini (B/y) sabit saxlamaqdır. Dinamik fiskal sabitliyə yalnız aşağıdakı iki şərt yerinə yetirildikdə nail olunacaqdır:

$$\frac{B}{y} < \tilde{b} = k \left[\frac{\varepsilon(1+n)\tau}{1-\tau} \right] - \{n - r(1-\tau)\}\Phi \quad (a)$$

$$\Phi \equiv 1 - \eta(1-s) + \left[\frac{\varepsilon(1+n)}{r(1-\tau)} - \frac{s\delta(1+\varphi)}{\varphi} \right] < 0 \quad (b)$$

burada n - əhalinin artım tempi, τ – gəlir vergisi, s – gəlirin qənaət edilmiş hissəsi, r – həqiqi vergi dərəcəsi, δ – faiz dərəcəsi ilə əlaqəli əmanətlərin elastiklik əmsalı, ε – faiz dərəcəsi ilə əlaqəli investisiyaların elastiklik əmsalı, η – gəlir payı qismində istehlakın elastiklik əmsalı, k – kapitalın ÜDM-ə nisbəti və φ – fiziki kapital payı qismində məhsulun elastiklik əmsalıdır, bu da, ölkə infrastrukturunun fondlarındakı dəyişikliklərə məhsul istehsalının reaksiyası deməkdir. Borc b səviyyəsində yuxarı olduğu halda, iqtisadi sistem dinamika baxımından dayanıqlı deyildir və borc hər hansı ekzogen sarsıntıya son dərəcə həssas reaksiya verəcək.

IV. MALİYYƏ BORCU GÖSTƏRİCİLƏRİ

43) Dövlət borcu portfellerinin üzləşdiyi əsas risklər bazar riski və əməliyyat riski ilə əlaqədardır. Dövlət borcu portfelinin risk təhlükələri, portfeldə uzunmüddətli borcla müqayisədə qısamüddətli borc payı, dəyişməz faiz dərəcəli borcla müqayisədə dəyişən faiz dərəcəli borc və xarici valyutada ifadə edilmiş borc da daxil olmaqla borc portfelinin tərkibi ilə müəyyən edilir.

- 44) *Bazar riski*, bazar parametrlərində dəyişikliklərdən irəli gələn borcun dəyərinin artma riskinə şamil olunur. Bazar riski faiz dərəcəsi riski və məzənnə riski, borcun yenidən maliyyələşməsi riski, likvidlik riski və kredit riskini əhatə edir. Bazar riskinin ən çox yayılmış növləri faiz dərəcəsi riski və məzənnə riskidir.
- 45) *Faiz dərəcəsi riski/Faiz dərəcələrinin dəyişməsi riski*, faiz dərəcələrindəki dəyişikliklər nəticəsində borcun dəyərinin artma riskinə şamil olunur. Həm daxili, həm də xarici valyuta borcu üçün faiz dərəcələrindəki dəyişikliklər, dəyişməz faiz dərəcəli borc yenidən maliyyələşdiyi zaman yeni emissiyalar üzrə, faiz dərəcələrinin sıfırlama tarixində isə mövcud və yeni üzən faiz dərəcəli borc üzrə borca xidmət qiymətlərinə təsir edir. Beləliklə, qısamüddətli və ya üzən faiz dərəcəli borc bir qayda olaraq uzunmüddətli, dəyişməz faiz nisbətli borcdan daha riskli hesab olunur. Faiz dərəcəsi riskinin ənənəvi meyarlarına zaman intervalı, orta ödəmə müddəti və ümumi borcda üzən faiz nisbətli borc payı daxildir.
- 46) Faiz dərəcələri konsepsiyası əlaqəli potensial qazancın pula məbləğinə artımını təsvir etmək üçün istifadə olunur. Bu, qənaət etməyə qərar verən şəxslər üçün qazanc meyarlarıdır. Kapital bazarları kapitalın iqtisadi subyektlər arasında köçürçülməsi üçün səmərəli mexanizm təmin edir. Borc verən kapitalının müvəqqəti istifadəsinə görə faiz alır, bu səbəbdən müxtəlif şərtlərlə faiz dərəcələrinin səmərəli formalaşması qısamüddətli kapital bazarının səmərəliliyindən asılıdır. Hökumətə gəldikdə, daha çox konsolidə edilmiş bazarlarda istənilən şərtlərlə daha yaxşı maliyyələşmə şəraitlərində fəaliyyət göstərmək imkanını mövcuddur.
- 47) Buna görə hər bir maliyyə alətinin (qiymətli kağızlar, kreditlər və s.) faiz dərəcələrini bilmək və eyni parametrlər üzrə müqayisə etməyin yolunu müəyyən etmək lazımdır. Bu göstərici gəlirlik əyrisi adlanır. O artan və ya azalan olur və onun maillik bucağı üç fərqli tərzdə izah oluna bilər.

Gəlirlik əyrisinin mövqeyi və mailliyi

Maillik	Bazar konyukturunun proqnozlaşdırılması nəzəriyyəsi	Likvidlik tərcihi nəzəriyyəsi	Bazarın seqmentləşdirilməsi nəzəriyyəsi
Müsbət	Qısa müddətli faiz dərəcələrinin artması gözlənilir	Likvidliyə görə müsbət mükafat	Uzunmüddətli perspektivdə təklifin tələbi üstələməsi
Mənfi	Qısa müddətli faiz dərəcələrinin azalması gözlənilir	Likvidliyə görə mənfi mükafat (tənbeh)	Qısamüddətli perspektivdə təklifin tələbi üstələməsi

Üfq	Qısa müddətli faiz dərəcələrinin Olduğu kimi qalması gözlənilir	Likvidliyə görə mükafat yoxdur	Bütün perspektivlərdə tələb və təklif arasında tarazlıq
Əyilmiş xətt	Qısa müddətli faiz dərəcələrinin artması, sonra isə azalması gözlənilir	Likvidliyə görə müsbət mükafatdan sonra likvidliyə görə mənfi mükafat olacaq	Ortamüddətli perspektivdə tələbin təklifi üstələməsi

- 48) *Orta çəkili ödəmə müddəti və zaman intervalı.* Bu statistik verilənlərlə borca xidmətə görə ödənişlər arasındakı orta vaxt ölçülür. Orta çəkili ödəmə müddətinin istifadəsi məhduddur, çünki yalnız əsas borcun ödəniş tarixlərini nəzərə alır, zaman intervalı isə faiz dərəcələrinin ödəmə tarixlərini əhatə edir. Zaman intervalını əldə etmək üçün istiqrazın ödəmə şərtləri (kuponlar və əsas borc) ilə əlaqəli olan axınlarla orta ödəmə müddəti hesablanır, şərtlərin hər biri istinad edilən axınlar ilə əlaqəli müddətlər üzrə cari dəyərlə müvafiq məbləğlərdə hesablanır.
- 49) Bir qayda olaraq, istiqrazın zaman intervalı nə qədər uzun olarsa, əlaqəli orta risk o qədər az olur. Dövlət borcunun daha az olan paylarına faiz dərəcələrinin yeni səviyyələrinə uyğun düzəlişlər ediləcək.
- 50) Standart kənarlaşma verilənlər dəsti ilə onun orta dəyəri arasındakı orta fərqi bildirir. Faiz dərəcələrinin daha böyük və daha tez-tez dəyişməsi (artması və ya azalması) daha çox qeyri-müəyyənliyi nəzərdə tutan daha çox dəyişkənliyə səbəb olur. Məsələn, bir istiqraz üzrə faiz dərəcəsi 1.72% təşkil etdiyi, onun standart kənarlaşması isə 0.23% olduğu halda, orta gəlir 1.49% ilə 1.95% arasında dəyişə bilər.
- 51) *Məzənnə riski/Valyuta riski* məzənnə dəyişiklikləri nəticəsində borcun dəyərində artma riskinə şamil olunur. Xarici valyuta ilə ifadə edilən və ya indeksləşdirilən borc, məzənnə hərəkətləri sayəsində daxili valyutada ölçülən borca xidmət xərclərinə dəyişkənlik əlavə edir. Məzənnə riskinin meyarlarına ümumi borcda daxili valyuta borcunun payı və qısamüddətli xarici borcun beynəlxalq ehtiyatlara nisbəti daxildir.
- 52) *Yenidən maliyyəşmə riski/Yenidən kreditləşmə riski,* borcun qeyri-adi dərəcədə yüksək xərclə yenidən maliyyəşməyə və ya çarəsiz qaldıqda, ümumiyyətlə yenidən maliyyəşməmə riskinə şamil olunur. Yenidən maliyyəşmə riski, kredit spredlərində dəyişikliklər daxil olmaqla, borcun daha yüksək faiz dərəcələri ilə maliyyələşməyə risklə məhdudlaşdırıldıqda, faiz

dərəcəsi riskinin bir növü hesab edilə bilər. Buna baxmayaraq, bu riskə çox vaxt ayrıca baxılır, çünki ödəniş vaxtı yetişmiş borcun yenidən maliyyələşməsinin mümkün olmaması və/və ya hökumətin maliyyələşmə xərclərindəki son dərəcə böyük artımların borc böhranına səbəb ola bilər və ya daha da şiddətlənə bilər. Bundan əlavə, daxilində “put” opsiyonu olan istiqrazlar yenidən maliyyələşmə riskini şiddətləndirə bilər. Müvafiq göstəricilərə orta ödəmə müddəti, 12, 24 və 36 ayda ödənilməmiş borc faizi və geri ödəmə profili daxildir.

- 53) *Likvidlik riski* (borcun idarə edilməsi kontekstində) pul vəsaitlərinin gözlənilməz hərəkəti üzrə öhdəliklər və/və ya qısa müddət ərzində borc alma yolu ilə pul yığmaqda mümkün çətinliklər nəticəsində likvid aktivlərin həcmnin sürətlə azaldığı bir vəziyyətə aiddir.
- 54) *Kredit riski* borcalanlar tərəfindən kreditlər və ya digər maliyyə aktivləri üzrə, yaxud kontragentlər tərəfindən maliyyə müqavilələri üzrə öhdəliklərinin icra etməməsi riskinə şamil olunur. Bu risk borcun idarə edilməsi likvid aktivlərin idarə edilməsini əhatə etdiyi hallarda xüsusilə vacibdir. Hökumət tərəfindən buraxılmış qiymətli kağızlar hərraclarında təkliflər qəbul edilərkən, kredit zəmanətləri və borc üzrə menecer tərəfindən bağlanan törəmə müqavilələrdə də aktual ola bilər.
- 55) *Hesablaşma riski*, ölkənin (digər kontragentin) saziş əsasında ödənişi həyata keçirməsindən sonra kontragentin müqavilədə razılaşdırılan qiymətli kağızı verməməsi riskinə şamil olunur.
- 56) *Əməliyyat riski*, tranzaksiyaların həyata keçirilməsinin və uçota alınmasının müxtəlif mərhələlərində əməliyyat səhvlər, daxili nəzarət vasitələrində və ya sistem və xidmətlərdə uyğunsuzluqlar və ya çatışmazlıqlar, nüfuz riski, hüquqi risk, təhlükəsizliyin pozulması, fırıldaqçılıq riski və ya borc üzrə menecerinin borcun idarə edilməsi məqsədlərinə nail olmaq üçün tələb olunan tədbirləri həyata keçirmə qabiliyyətinə təsir göstərən təbii fəlakətlər də daxil olmaqla müxtəlif növ risklərə şamil olunur.
- 57) *Nüfuz riski*, emitentin defolt və ya fiskal vəziyyətin pisləşməsinə görə nüfuzdan düşməsi səbəbindən maliyyələşmə imkanlarından istifadə etməmə nəticəsində yaranan zərərlərə şamil olunur. Bir ölkənin nüfuzu kredit reytingləri və suveren göstəricilər vasitəsilə təhlil edilə bilər. Bir ölkənin nüfuzunu aşağıdakı göstəricilərlə təhlil etmək olar:

Kredit reytingləri

- 58) Bu dəyişən, ölkənin borcu ilə bağlı vəziyyətin fərdi şəxslərin agentləri tərəfindən qavranılmasını əks etdirir. Kredit ödəmə qabiliyyəti iki aspekt

baxımından təhlil edilə bilər. Bir tərəfdən, müəyyən edilmiş meyarlar əsasında borcu ödəmə qabiliyyətini qiymətləndirən reyting agentlikləri var. Reyting agentliyi, gələcəkdə müntəzəm ödənişlərə mənfi təsir göstərən müflisləşmə və ya likvidlik problemlərinin bir neçə əlamətini tapdıqda verilən qiymət yüksək olur. Digər tərəfdən, qiymətin aşağı olması bağlanmış müqavilə üzrə yaranmış öhdəliklərin yerinə yetirilə bilməyəcəyini bildirir.

Suveren dövlətin ödəmə qabiliyyətinin olmaması riskinin göstəriciləri

- 59) *Suveren dövlətin ödəmə qabiliyyətinin olmaması riski*, xarici investisiyalar üçün hər hansı bir ölkə daxilində mövcud olan riskin dərəcəsini ölçmək üçün nəzərdə tutulmuş indeksdir. Bu, ölkənin iqtisadi vəziyyətinin əsas göstəricisidir və beynəlxalq investorlar tərəfindən qərarlar qəbul etmək üçün əlavə vasitə kimi istifadə olunur. Ödəmə qabiliyyətinin olmama riskinin indeksi, ABŞ-ın Xəzinədarlıq istiqrazları ilə müqayisədə hər hansı bir ölkənin istiqrazları üçün ödədiyi artıq tarifə bərabərdir.
- 60) Qlobal maliyyə bazarı daxilində çətinliklə inkişaf edən ölkələrə gəldikdə, suveren dövlətin ödəmə qabiliyyətinin olmaması riskinin indeksi, ölkənin iqtisadi vəziyyətinin və reyting agentliklərinin gələcək iqtisadi təkamül ilə bağlı gözləntilərinin göstəricisi kimi istifadə olunur (xüsusən, borc ödəmə qabiliyyəti); digər tərəfdən, suveren dövlətin ödəmə qabiliyyətinin olmaması riski, ölkənin üzləşə biləcəyi borc üzrə xərclərə istinaddır. Bu səbəbdən bu göstərici iki əsas mənası olan həlledici elementdir.
- 61) Birincisi, suveren reyting nə qədər pis olarsa, borc üzrə xərclər o qədər çox olacaq; bundan əlavə, bu xərclər nə qədər çox olarsa, iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi o qədər çətin olacaq və defolt riski o qədər artıq olacaq və nəticədə bu cür suveren indeks yenə də artacaq.
- 62) İkincisi, suveren dövlətin ödəmə qabiliyyətinin olmaması riskinin yüksək olması investisiya qərarlarına təsir edərək, ölkə daxilində vəsaitlərin axınının azalması və faiz dərəcələrinin artması ilə nəticələnəcək. Başqa sözlə, yalnız hökumətin deyil, həm də özəl sektorun borc üzrə xərclərin artmasına həssasdır, bu da investisiya tariflərinə, artma templərinə və əhalinin məşğulluq mənfi təsir göstərir.
- 63) *Fırıldaqçılıq riski*, maliyyə hesabatlarının saxtalaşdırılması və ya aktivlərin mənimsənilməsi ilə əlaqədar hərəkətin qəsdlə edilmə riskinə şamil olunur.

V. YEKUN MÜLAHİZƏLƏR

- 64) Göstəricilərin bu üç əsas qrupu (zəiflik, dayanıqlılıq və maliyyə borcu) bizə dövlət borcunu fərqli mövqelərdən anlamaq imkanı yaratmaqla, hökumətlərə kredit praktikalarının nəzərdən keçirilməsində böyük təcrübə əsasında borca nəzarət etməyə və onu idarə etməyə imkan verir.
- 65) AAQ-lar bu sənəddə müzakirə olunan müxtəlif növ göstəricilərin istifadəsi də daxil olmaqla, qabaqcıl kredit verilməsi və borcun idarə edilməsi təcrübələrinin həyata keçirilməsinin təşviq edilməsində fəal rol oynaya bilər. Bundan əlavə, hökumətləri zəifliklərin monitorinqinə daha çox diqqət yetirməyə və risklərin idarə edilməsinə, habelə keyfiyyətli maliyyə məlumatlarının idarə edilməsinə, istehsal edilməsinə və nəşr edilməsinə böyük üstünlük verməyə təşviq edə bilərlər. Maliyyə xidmətləri sektorunda beynəlxalq standartlara uyğun tənzimləmə və nəzarətin təkmilləşdirilməsi də kənara qoyulmamalıdır. Bu, dövlət borcunun özəl sektoruna təsir göstərən hadisələrə qarşı zəifliyini azaldacaqdır.

QOŞMA 2: TƏCRÜBƏ

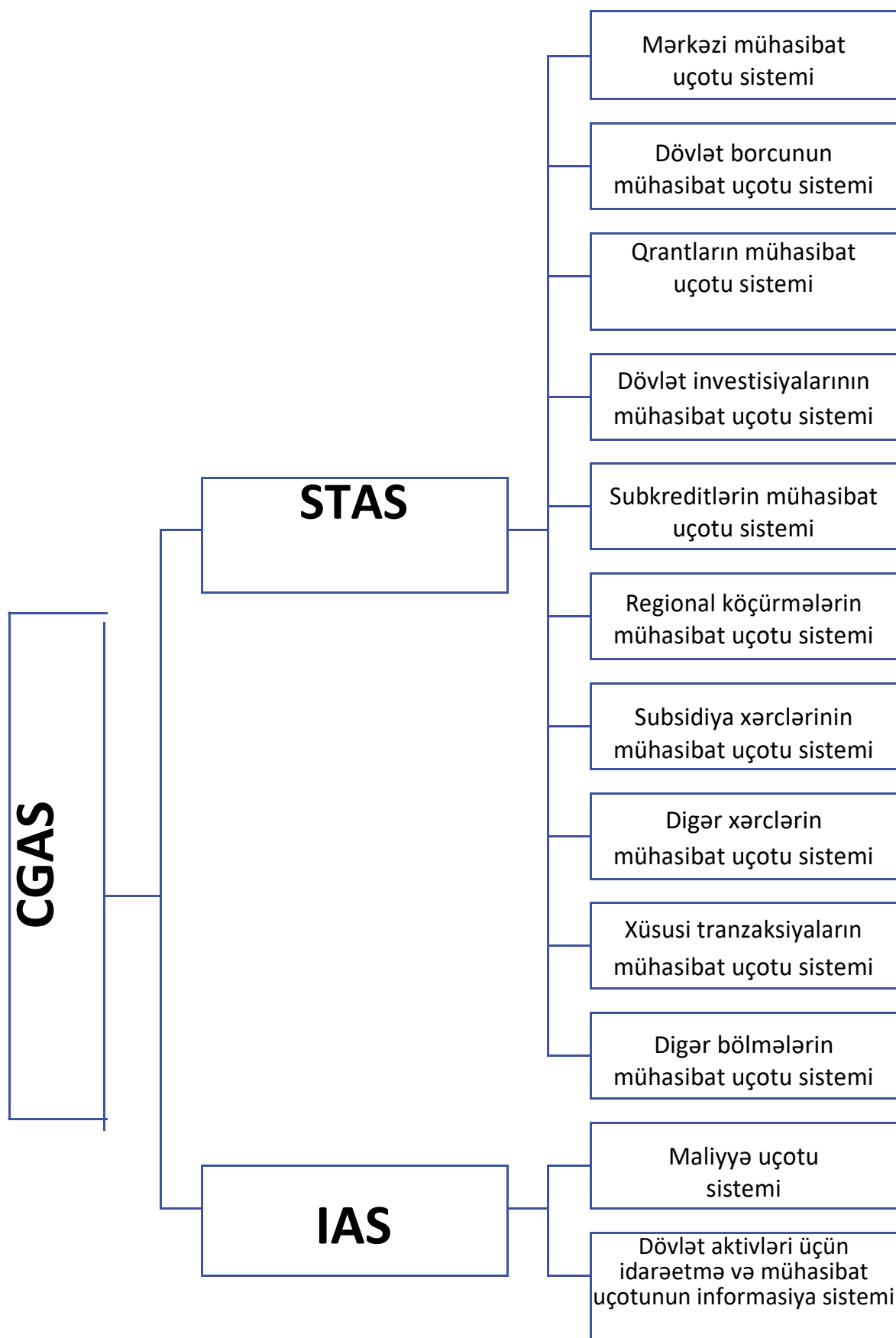
NÜMUNƏLƏR VƏ AAQ-ların TƏCRÜBƏLƏRİ

DÖVLƏT BORCUNUN BİZNES PROSESİ VƏ RİSKLƏRİN

QIYMƏTLƏNDİRİLMƏMSİ BARƏDƏ ANLAYIŞIN ƏLDƏ EDİLMƏSİ:

İNDONEZİYA TƏCRÜBƏSİ (GUID Təlimatı, 73-cü bənd)

İndoneziya hökumətinin maliyyə hesabatlarının hazırlanması iki mühasibat uçotu sistemi ilə dəstəklənir: Maliyyə Nazirliyi tərəfindən yaradılan Mərkəzi Dövlət Mühasibat Uçotu Sistemi (CGAS) və Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən yaradılan Yerli Özünüidarəetmənin Mühasibat Uçotu Sistemi (LGAS). CGAS iki Mühasibat Uçotu Sistemindən ibarətdir: Maliyyə Nazirinin Mühasibat Uçotu Sistemi (STAS) və Qurumun Mühasibat Uçotu Sistemi (IAS). Ümumi mənzərə aşağıdakı kimidir:

İndoneziya AAQ-ın Mərkəzi Hökumətin Maliyyə Hesabatları barədə rəy verir, lakin hər bölmə üçün maliyyə hesabatları barədə rəy vermir (idarəetmə funksiyası).

Dövlət borcunun idarə edilməsinin məqsədləri

Borcun maliyyələşməsinin getdikcə üstünlük təşkil edən mənbəsinə və dövlət borcu qalığının artmasına nəzər yetirdikdə hökumət borcları daha yaxşı idarə etmək ehtiyacını hiss edir. Ümumiyyətlə, dövlət borcunun idarə edilməsinin uzunmüddətli hədəfi borc xərclərini nəzarət olunan risk səviyyəsində minimuma endirməkdir. Konkret olaraq, dövlət borcunun idarə edilməsinin məqsədləri aşağıdakılardır:

1. maliyyələşmə boşluqlarının və fiskal dayanıqlılığının makroiqtisadi şəraitlərə uyğun olaraq və ən aşağı xərclə təmin etmək
2. borcun idarə edilməsində prudensial prinsipləri artırmaq, xüsusilə həm bazar riskini, həm də yenidən maliyyələşmə riskini minimuma endirmək
3. planlaşdırılan kreditlərin cədvələ və xərclərin smetasına uyğun həyata keçirilə bilməsi üçün tədbirlər hazırlamaq.

Bu məqsədlərə nail olma, borc dayanıqlılığı üzrə öhdəlikləri yerinə yetirmək məqsədilə fiskal dayanıqlılığını və fiskal potensialı artırmaq üçün siyasətlərin həyata keçirilməsinə birbaşa kömək edəcək. Borcun idarə edilməsinin həcmi Maliyyə Nazirliyinin Maliyyələşdirmə və Risklərin idarə edilməsi üzrə Baş İdarəsi tərəfindən idarə olunan, hal-hazırda xarici kredit və dövlət istiqrazı olan Dövlət Büdcəsini birbaşa yükləyən dövlət borclarının satın alınması, saxlanılması və geri ödənilməsinə əhatə edir.

Dövlət borcunun idarə edilməsi siyasəti

Dövlət borcunun idarə edilməsinin ümumi siyasəti müxtəlif qanun və normativlərdə nəzərdə tutulmuşdur.

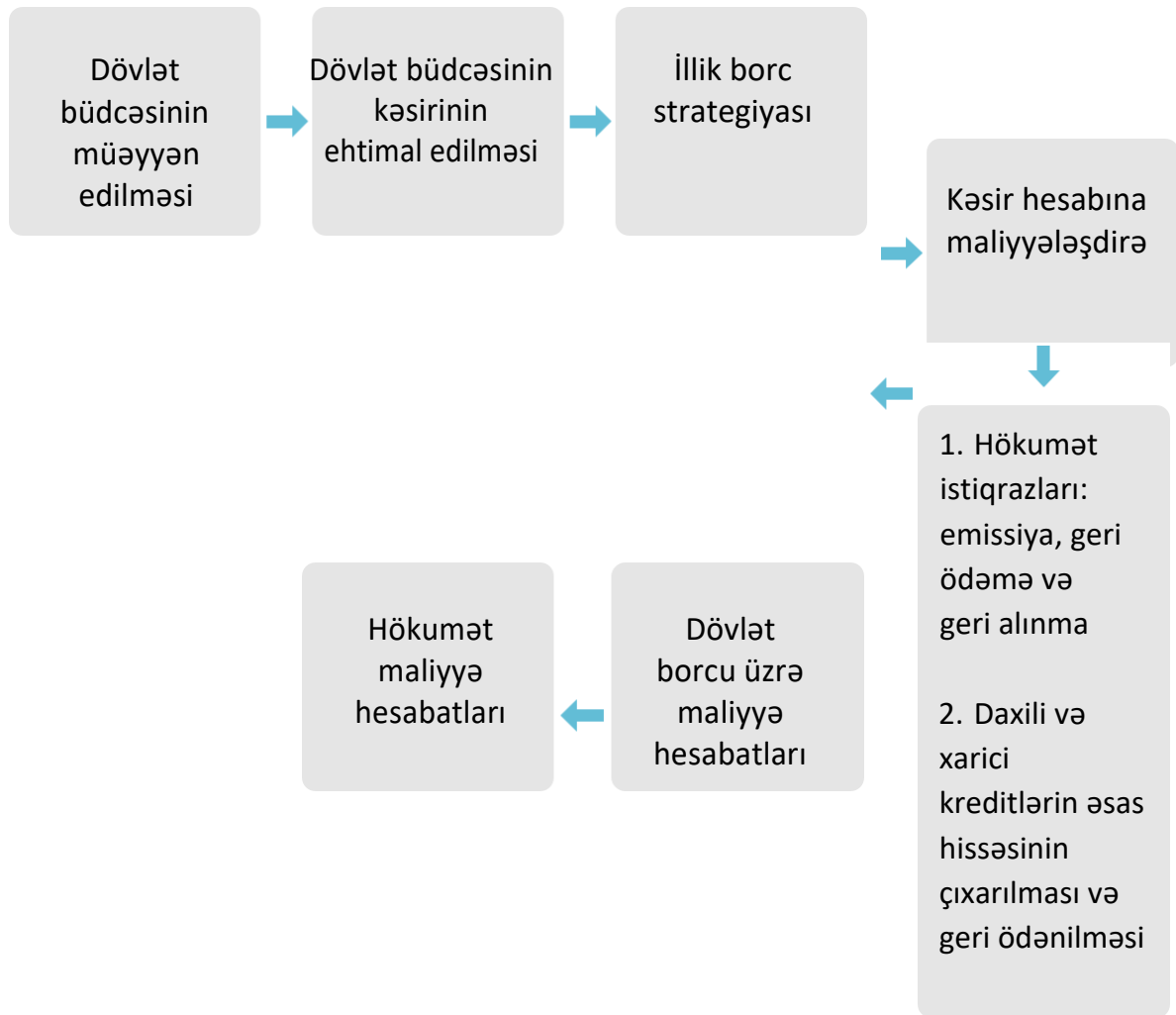
Dövlət borcunun idarə edilməsi ilə bağlı normativlərə aşağıdakılar daxildir:

1. Dövlət istiqrazına dair Akt № 24, 2004-cü il və
2. Dövlət maliyyəsinə dair Akt № 17, 2003-cü il.

Dövlət borcunun uçot sistemi

S/S	Komponent	Açıqlama
1.	Dövlət borcunun maliyyələşdirmə mənbələri	<p>A. Pul borcunun maliyyələşməsi:</p> <ul style="list-style-type: none"> • İstiqrazlar (Yerli və xarici) • Təyinatlı kredit/Proqram daxilində kredit (Beynəlxalq Maliyyə Qurumları) <p>B. Fəaliyyət/Layihə üçün kreditlər</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kreditlər (Yerli və xarici) • Subkreditlər • Dövlət qiymətli kağızları, seriya: Layihə əsaslı sukuk (PBS)
2.	Dövlət borcu aləti	<ul style="list-style-type: none"> • İstiqrazlar • Kreditlər (Yerli və xarici)
3.	Borcun idarə edilməsində tərəflər	<p>Dövlət borcunun idarə edilməsinə məsul olan, Maliyyə Nazirliyinin Maliyyələşdirmə və risklərin idarə edilməsi üzrə Baş idarə aşağıdakılardan ibarətdir:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Əməliyyat idarəsi: məsuliyyətlərinə istiqrazlar və kreditlər üzrə siyasət, standart və prosedurların hazırlanması daxildir; • Təşkilati-nəzarət idarəsi: məsuliyyətlərinə dövlət borcu üzrə strategiya və portfəllərin siyasət, standart və prosedurlarının hazırlanması, risklərin idarə edilməsindən və hökumət tərəfindən dəstəklənən digər öhdəliklər daxildir; • Aparat: məsuliyyətlərinə dövlət borcunun qiymətləndirməsi, uçotu və hesablaşması üzrə siyasət, standart və prosedurların hazırlanması daxildir.
4.	Dövlət borcunun sənədləşdirilmə mənbələri	<p>A. İstiqrazlar:</p> <ul style="list-style-type: none"> • İstiqrazlar üzrə Birja ilə hesablaşmalar; • İstiqrazlarla tranzaksiyaların əsas anderrayterlər və sindikat üzvlərinin agentliyi qismində çıxış edən bank tərəfindən yoxlanılması; • Dövlət qiymətli kağızlarının tender sənədləri; • Tender qalibinin müəyyən edilməsi; • Ödəniş haqqında bildiriş; <p>B. Kreditlər:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Vəsaitlərin çıxarılması üçün müraciət; • Borc verənlərdən kreditin verilməsi haqqında bildiriş; • Ödəniş haqqında bildiriş; • Fiskal qurumdan bildiriş.
5.	Sistem və informasiya texnologiyaları	<ul style="list-style-type: none"> • Borcun idarə edilməsi üzrə maliyyə təhlil sistemi (BIEMTS) • Tətbiqi sistem: STBS (Dövlət xəzinədarlıq və büdcə sistemi) – yuxarıdan (büdcənin hazırlanması) aşağıya (Mərkəzi hökumətin maliyyə hesabatlarının hazırlanması) xidmət proseslərinin ehtiyaclarını asanlaşdıran sistemdir

Dövlət borcu üzrə maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsi dövrəsi;

Hər mərhələdə dövlət borcunun idarə edilməsi riskləri

S/S	Faaliyyət	Risiklər
1.	Dövlət büdcə kəsirinin maliyyələşməsi	<ul style="list-style-type: none"> Dövlət büdcə kəsirini ödəyəcək borc maliyyələşdirməsi ehtiyacları üstələyir İndoneziya Respublikasının kəsir/borc cəmi ÜDM-in 3% -dən çoxdur
2.	Büdcəyə daxil olan vəsaitlər – kredit hesabına maliyyələşmə	<ul style="list-style-type: none"> Maliyyələşdirmə və risklərin idarə edilməsi üzrə Baş idarənin reyestri ilə borc verənin kredit xətti üzrə çıxarılış məlumatları arasında kredit xətti üzrə çıxarılışın qəbzlə maliyyələşdirmə məbləğində fərqlər Xarici kreditlərin çıxarılması üçün qrafikə uyğun deyil, bu da xarici kredit çıxarılanda digər xərclərin yaranmasına səbəb olur Nazirliyin xərcləri və büdcədən gedən vəsaitlər üçün Büdcənin icrasına dair sənəddə yuxarı həddin mövcudluğu səbəbindən - subkredit - ödəniş haqqında bildirişə icazə verilmir:
3.	Büdcədən gedən vəsaitlər - kredit maliyyələşməsi	<ul style="list-style-type: none"> Faiz ödənişləri və əsas hissələrin ödənişi borc verən tərəfindən müəyyən edilmiş qrafikə uyğun gəlmir
4.	Büdcəyə daxil olan vəsaitlər – dövlət qiymətli kağızları	<ul style="list-style-type: none"> Xüsusi yerləşdirmə və tranzaksiyaların bilavasitə reallaşdırılması sayəsində Hökumət istiqrazının yüksək gəliri Hökumət istiqrazının emissiyasına aid digər xərclər əhəmiyyətlidir, lakin onlar kapitallaşdırılmır Hökumət istiqrazının bazar kornerində potensial gəliri Sukukun baza aktivlərinin naməlum olması
5.	Büdcədən gedən vəsaitlər – dövlət qiymətli kağızları	<ul style="list-style-type: none"> Geri satın alma və borc üzərindən spekulasiya tranzaksiyalarında geri qaytarılan Dövlət qiymətli kağızları seriyasında amortizasiya olunmayan diskont/mükafat nəzərə alınmır Ödəmə vaxtı yetişmiş Dövlət qiymətli kağızlarının faiz ödənişi və geri alınması
6.	Maliyyə hesabatlarının hazırlanması	<ul style="list-style-type: none"> Borcun təsnifatında təhriflər Gələcək il gözlənilən xarici borclar cari öhdəliklər kimi tənzimlənməmişdir Cari öhdəliklərdə təqdim olunan borcların yetişmə vaxtı bir ildən artıqdır Səhv hesablanmış faizlər (kreditlər və qiymətli kağızlar üçün) Xarici valyuta borcunun hesablanması, tanınması və təqdim edilməsində səhvlər Maliyyə nazirinin Maliyyə vəziyyəti haqqında bəyanatında göstərilən xarici kredit identifikasiya nömrəsinə görə göstərilməməsi Borc əlavə etməklə artan Dövlət büdcəsi kəsirinin kifayət qədər açıqlanmaması Hedcinq və anderrayter öhdəliklərinin yetərli açıqlanmaması

Əsas audit məsələlərinə çevrilə bilən dövlət borcunun ümumi riskləri aşağıdakılardır:

- Kəsiri ödəmək ehtiyacını üstələyən borc maliyyələşdirməsi
- Ölkələrlə bağlı riskləri eyni olan qonşu ölkələr ilə müqayisədə hökumət istiqrazlarının gəlirliliyi xeyli yüksək olması
- Layihənin həyata keçirilməsinin başlamaması səbəbindən dərhal istifadə olunmayan borc xərcləri
- Maksimum ÜDM borcun limitini keçən borcun məcmu dəyəri və
- Hökumətin maliyyə hesabatlarındakı qeydlərdə açıqlanmayan öhdəlikləri və şərti öhdəlikləri.

İndoneziya AAQ-ı, borcun idarə edilməsinə dair maliyyə hesabatı barədə rəy bildirmir, çünki bu, Mərkəzi Hökumət Maliyyə Hesabatlarının funksiyalarından birinə çevrilir. Bundan əlavə, Mərkəzi Hökumət Maliyyə Hesabatlarının ədalətli olmasına təsir göstərməyən, lakin idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üçün əhəmiyyətli olan problemlər İndoneziya AAQ-nın audit hesabatının tərkibində daxili nəzarət və uyğunsuzluğa dair audit nəticələrində açıqlanır.

MALİYYƏ AUDİTİNDƏ MAHIYYƏTİ ÜZRƏ YOXLAMA PROSEDURLARI (GUID Təlimatı, 103-cü bənd)

Maliyyə Auditində, mahiyyətli üzrə təfərrüatlı testlərin məqsədi, auditorlara DB üzrə tranzaksiyaların və ya qalıqların pul dəyərlərinin maliyyə hesabatlarında, hesabatlarında, cədvəllərində və ya onun ekvivalentində düzgün göstərilib-göstərilməməsini müəyyən etməyə kömək etməkdir. Nümunə Cədvəl 1-də əks etdirilmişdir.

Cədvəl 1: Maliyyə auditində istifadə edilən mahiyyətli üzrə təfərrüatlı testlər

Təsdiqləmə	Audit testi
	Dövlətin borc alətlərinin sahibi və ya maliyyə agent, eləcə də dövlət borcunun uçotu üzrə himayədar/qəyyum ilə təsdiqlənməsi
	Dövlət borcunun əsasını təşkil edən müqavilə və digər yardımçı sənədlərin, elan olunmuş məbləğlər üzrə kağız və elektron formada kreditorlardan alınmış təsdiqlərin yoxlanılması
Mövcudluq və başvermə	Hesabat dövründən sonrakı satışlar və ya hesablaşmalar üzrə yardımçı sənədlərin

	yoxlanılması
	Hərəcələrin və anderrayterlərin müşahidə edilməsi
Hüquq və Öhdəliklər	Dövlətin borc alətlərinin sahibi və ya maliyyə agent, eləcə də dövlət borcunun uçotu üzrə himayədar/qəyyum ilə təsdiqlənməsi
	Dövlət borcunun əsasını təşkil edən müqavilə və digər yardımçı sənədlərin, elan olunmuş məbləğlər üzrə kağız və elektron formada kreditorlardan alınmış təsdiqlərin yoxlanılması

Təsdiqləmə	Audit testi
Tamlıq	Kontragentin bütün tranzaksiyalarının yoxlanılması. Kontragentdən təfərrüat istəyərkən təşkilatın hansı bölməsinin cavab verdiyini və audit olunan müəssisə ilə məşğul olduğu aspektlərin hamısını əks etdirib-etdirmədiyini nəzərə almaq.
	Bütün növ dövlət borc öhdəliklərinin mühasibat uçotu qeydlərinə daxil edilib-edilmədiyini müəyyən etmək üçün borc alətlərinin siyahısını nəzərdən keçirmək
	Potensial dövlət borcu sahiblərinə və ya kontragentlərə sıfır qalıqlı təsdiqlər göndərmək
	Tranzaksiyaların və dövlət borcu alətlərinin öhdəliklərinin mövcudluğu üzrə əsas dilerlərin hesabatlarını nəzərdən keçirmək
	Baş kitab və maliyyə hesabatları ilə razılaşdırmaq məqsədilə hərəc məlumatlarını çıxarıb etmək üçün kompüterləşdirilmiş üsullardan istifadə etmək.
	Kontragentlərin təsdiqi və vaxtından sonra əldə etməsi üçün fərdi hərəcə seçmə testlərini icra etmək
Tamlıq	Qeyri-adi tranzaksiyaların olub-olmadığını müəyyən etmək üçün cari ildən əvvəl və sonra mühasibat uçotu qeydlərini yoxlamaq
	Tranzaksiya qeydləri ilə uyğunluq təşkil etməyən kontragent təsdiqlərini yoxlamaq
	Hesabatlarda həll edilməmiş üzləşdirmələri yoxlamaq
	Daxili törəmə alətlərin olub-olmamasını

	müəyyən etmək üçün dövlət borcu müqavilələrini tədqiq etmək
	Dövlət borcu komitəsinin protokollarını və müvafiq sənədlərini nəzərdən keçirmək
	Dövlət borcu xərclərinin tanınması və müvafiq olaraq toplanması üçün hesablamlar aparmaq

Təsdiqləmə	Audit testi
Qiymətləndirmə və ölçmə	Borc vəsaitlərindən pul daxilolmalarını təsdiqləmək üçün sənədlərin yoxlanması
	Maliyyə agentliyi və ya qəyyum ilə dövlət borcu məbləğlərinin nominal dəyərinin təsdiqi
	Yüksək dəyərli dövlət borc alətlərinin nümunələri üzrə bazar kotirovkalarının yenidən hesablanması
	Yetərli və ardıcıl tətbiq olunduğunu müəyyən etmək üçün mühasibat uçotu siyasətinin müəyyən etdiyi qiymətləndirmə əsasını (yəni bazar, nominal və ya nominal dəyər) nəzərdən keçirmək.
	Qeydlər jurnallarına köçürülmənin dəqiqliyini və xarici valyuta ilə ifadə olunmuş dövlət borcunun bazar dəyərini yoxlamaq
	Dövlət borcu alətləri, valyuta bazarı alətləri və törəmə alətlərin açıqlanmış dəyərlərini təsdiq etmək üçün kotirovka olunmuş bazar qiymətlərini istifadə etmək
	Geri ödəmələrdən nağd ödənişləri təsdiqləmək üçün sənədlərin nəzərdən keçirilməsi
	Faiz ödənişlərindən nağd ödənişləri təsdiqləmək üçün sənədlərin nəzərdən keçirilməsi

Təsdiqləmə	Audit testi
Təqdimat və açıqlama	Seçilmiş və tətbiq edilmiş mühasibat uçotu prinsiplərinin qanunvericilik, normativ-hüquqi aktlar və müvafiq uçot standartları ilə uzlaşdığını, eləcə də dövlət borcunun idarə olunması agentliyi üçün müvafiq olduğunu təsdiqləmək
	Maliyyə hesabatlarının və müvafiq qeydlərin, dövlət borcu barədə hesabat verən təşkilat, dövlət borcunun uçotunun

	əsasları, borc alətlərinin növləri və emitent növləri daxil olmaqla yetərli açıqlamalar verdiyini və nə çox təfərrüatlı, nə də yığcam olmadığını təsdiqləmək.
	Maliyyə hesabatlarında və əlaqəli qeydlərdə verilən açıqlamaların nə çox təfərrüatlı, nə də çox yığcam olmadığını təsdiqləmək
	Maliyyə hesabatlarında onların istifadəsinə, başa düşülməsinə və şərh edilməsinə təsir göstərə bilən məlumatların təmin edilməsini təsdiqləmək
	Maliyyə hesabatlarında yol verilən limit çərçivəsində dövlət borcunun səviyyələrini, borclanmanın nəticələrini və faiz ödənişlərini, habelə pul vəsaitlərinin hərəkətini təsvir edən tranzaksiyaları düzgün əks etdirildiyini təsdiqləmək
	Dövlətin borc alətlərinin təsnifatını təhlil edərək onun qanunvericilik, normativlər və təcrübələrlə uyğunluğundan əmin olmaq
	Konsolidə edilərkən qurumlararası borc tranzaksiyalarının ləğv olunduğunu təsdiqləmək
	Hökumət və mərkəzi bank arasındakı borc ilə əlaqəli tranzaksiyalar kimi əlaqəli tərəflərlə tranzaksiyalara dair açıqlamaları nəzərdən keçirmək

Mahiyyəti üzrə analitik prosedurlar

Maliyyə auditindəki mahiyyəti üzrə təfərrüatlı testlərdən əlavə olaraq, hesab qalıqları kimi əsas maliyyələşdirmə məbləğlərinin cari və gözlənilən qiymətləri müqayisə etmək üçün auditorlar mahiyyəti üzrə analitik prosedurlar həyata keçirirlər. Belə müqayisənin məqsədi cari və gözlənilən qiymətlər arasında hər hansı qeyri-adi və ya gözlənilməz əlaqələrin, məsələn, hüquqi sənədlərdəki faiz dərəcəsindən istifadə edərək hesablanmış gözlənilən faiz xərcləri və cari faiz xərcləri arasındakı əlaqənin səbəblərini müəyyən etmək və araşdırmaqdır. Auditor, uçota alınan məbləğlər və digər məlumatlar arasındakı əlaqələrin təhlilinə və öyrənilməsinə əsaslanmaqla uçota alınan məbləğlərin nədən ibarət olması barədə gözləntilərini və ya təxminlərini hazırlayır. Bu təxmin daha sonra uçota alınmış məbləğə dair nəticə formalaşdırmaq üçün istifadə olunur. Analitik prosedurların əsasını təşkil edən başlıca şərt məlumatlar arasında düzgün əlaqənin və bu əlaqəni

dəyişə biləcək şəraitlər məlum olmadığı halda üstünlük təşkil edəcəyini məntiqi olaraq gözləməkdir.

Analitik prosedurlar adətən vahid qiymətlərdən daha çox məcmu məlumatlara etibar edir ki, bu da onları fərdi tranzaksiya testlərindən daha səmərəli və faydalı edir. Birgə analitik prosedurlara nisbət, tendensiyalar və dəyişikliklərin təhlilləri daxildir. Daha mürəkkəb analitik prosedurlar reqressiya, simulyasiya, stress testləri və geniş miqyaslı iqtisadi modellər daxil olmaqla ekonometrik təhlillərdən istifadə edir. Mahiyyəti üzrə analitik yoxlama prosedurları tətbiqi edilərkən atılan addımlar Cədvəl 2-də əks etdirilir.

Cədvəl 2: Mahiyyəti üzrə analitik yoxlama prosedurlarının tətbiqi zamanı atılan addımlar

a. Əhəmiyyətlik həddini müəyyən etmək. Bu hədd auditorların gözləntisi ilə onun araşdırma aparmadan qəbul edəcəyi uçota alınmış məbləğ arasındakı fərqin məbləğidir. Həddin müəyyən olunması auditorun mühakiməsinə aid məsələdir.
b. Həqiqətə uyğun, proqnozlaşdırıla bilən əlaqə müəyyən etmək və uçota alınmış məbləğ barədə gözləntini hesablamaq üçün model hazırlamaq. Yarana biləcək təhriflərin növünü nəzərdən keçirmək və bu təhriflərin model tərəfindən necə aşkarlana biləcəyini müəyyən etmək.
c. Gözləntilərin hazırlanması üçün məlumat toplamaq və məlumatların etibarlılığını müəyyən etmək məqsədilə uyğun prosedurları yerinə yetirmək. Bu cür məlumatların etibarlılığı auditorun mühakiməsi əsasında müəyyən olunur.
d. Əvvəlki addımlardan əldə edilən məlumatlardan istifadə edərək uçota alınmış məbləğin gözləntisini hazırlamaq. Gözləntinin dəqiqliyi auditorun mühakiməsi əsasında müəyyən olunur.
e. Gözləntini uçota alınmış məbləğlə müqayisə etmək və fərqi qeydə almaq.
f. Əhəmiyyətlik həddini aşan fərqlər üçün izahatlar əldə etmək, çünki bu fərqlər əhəmiyyətli hesab olunur.
g. Əhəmiyyətli fərqlərin izahatlarını əsaslandırmaq.
h. İzahatların və əsaslandırıcı sübutların mahiyyəti üzrə əminliyin arzuolunan səviyyəsi üçün yetərli sübutlar təmin edib-etmədiyini müəyyən etmək. Analitik proseduralardan mahiyyəti üzrə əminliyin yetərli səviyyəsini əldə etmək mümkün olmadığı halda, əlavə prosedurlar yerinə yetirmək və fərqin təhrif olub-olmadığını nəzərə almaq.

Gözlənilən və faktiki faiz xərcləri arasındakı fərqin izahı

Təsəvvür edin ki, auditor cari dövr üzrə faiz xərclərini 80 milyon dollar olaraq qiymətləndirir. Auditor bu qiymətləndirməni 8 faizlə 1 milyard dollar məbləğində

dövlət borcunun illik orta qalığı əsasında əldə edir. Mahiyyəti üzrə analitik prosedurlar üzrə əhəmiyyətlik limiti 5 milyon dollar təşkil edir. Auditor faiz dərəcəsinin faktiki məbləğinin 94.5 milyon dollar olduğunu aşkar edir. 14.5 milyon dollar həcmindəki fərq test əhəmiyyətliliyini 9.5 milyon dollar məbləği ilə keçir. Auditorlar dövlət borcu üzrə menecerlərinə bu fərq barədə sual verirlər və onların cavabı belə olur: “Biz daha çox pul borc aldığımız və faiz dərəcələri əvvəlki ildən daha yüksəkdir.” Auditor bu izahatı əsaslandırılmalıdır. Məsələn, auditor faiz dərəcələrinin il ərzində artmasını, lakin daha sonra azalmasını, həmçinin orta aylıq dərəcə kimi 8 faiz əvəzinə aylıq orta dərəcənin 9 faizlə hesablanmasını aşkar edə bilər. Əlavə olaraq, borc verənlərdən alınmış kredit hesabından çıxarış 100 milyon dollar məbləğində borc alınmasını və il ərzində geri qaytarılmasını, həmçinin əlavə alınan borc vəsaitlərinin ödəmə vaxtından 6 ay keçməsinə göstərir. Beləliklə, kredit borcunun orta qalıq məbləği auditorun ilkin qiymətləndirməsində istifadə edilən rəqəmlərdən faktiki olaraq 50 milyon dollar yuxarı, orta faiz dərəcəsi isə 1 faiz yüksək olmuşdur. Bu yeni məlumatdan istifadə edərək, auditor öz modelini dəqiqləşdirir və qiymətləndirməni yenidən 94,5 milyon dollar (9 faizlə 1,050 milyon dollar məbləğində dövlət borcunun orta qalığı) kimi hesablayır, bu da faktiki faiz xərclərinə bərabərdir.

Törəmə alətlərin mahiyyəti üzrə testləri

Borc üzrə menecerlər faiz və xarici valyuta riskləri kimi bəzi dövlət borcu alətlərinə xas olan risklərin təsirini idarə etmək üçün törəmə maliyyə alətlərindən getdikcə daha çox istifadə edir.

Borc üzrə menecerlər əvvəlcədən razılaşdırılmış düstur əsasında maliyyə qurumu ilə qarşılıqlı ödənişlər etmək məqsədilə valyuta və ya faiz üzrə svop müqavilələr kimi tanınan törəmə maliyyə alətlərindən istifadə etməklə dövlət borcunun ödəmə müddətini və digər xüsusiyyətlərini dəyişir. Adi svop tranzaksiyasında dövlət müəssisəsi uzunmüddətli qiymətli kağızlar buraxır və eyni zamanda onların dəyişməz dərəcəli uzunmüddətli faiz ödənişlərinin əvəzinə üzən (qısa müddətli) faiz dərəcəsi əsasında ödəmələrin edilməsini nəzərdə tutan dəyişikliklərə razılaşır. Törəmə alətlərin mahiyyəti üzrə təfərrüatlı testləri Cədvəl 3-də göstərilmişdir.

Cədvəl 3: Törəmə alətlərin mahiyyəti üzrə təfərrüatlı testləri

Təsdiqləmə	Audit testi
Tamlıq və mövcudluq	Törəmə alətlərinin sahibi və ya kontragentindən əhəmiyyətli şərtlərə dair təsdiqlərin alınması
	Müqavilələrin və digər əsaslandırıcı sənədlərin (kağız və ya elektron formada) yoxlanılması
	Bütün törəmə alətləri və dövlət borcunun idarə olunması agentliyi ilə aparılan tranzaksiyaların təfərrüatlarını təmin etməsi üçün törəmə alətlərinin sahibinə və

	ya kontragentinə müraciət etmək
	Törəmə alətlərinin potensial sahiblərinə və ya kontragentlərinə sifir qalılıq təsdiqlər göndərmək
	Törəmə alətləri ilə tranzaksiyaların və qorunub saxlanılan vəziyyətlərin mövcudluğunu müəyyən etmək üçün broker hesabatlarını nəzərdən keçirmək
	Kontragentlərdən qəbul edilmiş, lakin uçota alınan tranzaksiyalara uyğunlaşdırılmayan təsdiqləri yoxlamaq
	Həll olunmayan üzləşdirilmə məsələlərini yoxlamaq
	Daxili törəmə alətləri üzrə kredit və ya kapital müqavilələrini yoxlamaq

Təsdiqləmə	Audit testi
Qiymətləndirmə və ölçmə	Törəmə alətləri qiymətləndirmək üçün istifadə olunmuş modellərin, dəyişənlərin və ehtimalların əsaslılığını qiymətləndirmək
	Möhkəm və etibarlı qiymətləndirmə aparmaq üçün bazar qiymətlərini toplamaq
	Dəyişənlər və ehtimallardakı dəyişikliklərə qarşı qiymətləndirmənin həssaslığını müəyyən etmək
	Hesabat dövrü başa çatdıqdan sonra törəmə alətləri ilə tranzaksiyalar üzrə hesablaşmalar üçün əsaslandırıcı sənədləri yoxlamaq
	Bazar qiymətləri mövcud olmadıqda qiymətləndirməni müəyyən etmək məqsədilə öz modellərindən və ya dövlət borcunun idarə edilməsi agentliyinin daxili istifadə üçün tərtib etdiyi modellərdən istifadə etmək
	Kredit limitlərinə riayət etmə daxil olmaqla risklərin idarə edilməsi siyasətlərini qiymətləndirmək üçün analitik prosedurlardan istifadə etmək
Təqdimat və açıqlama	Abstrakt və ədalətli dəyər, kontragentlərin sayı və kreditlərinin etibarlılığı, riskə məruz dəyər, stress testi və s. daxil olmaqla törəmə alətləri ilə tranzaksiyaların açıqlanmasını tələb edən normativ hüquqi aktlarla uyğunluq dərəcəsini və hedcinq kimi istifadə edilmiş törəmə alətlərinin açıqlama dərəcəsini müəyyən etmək.

**AUDİT TƏSBİTLƏRİ MATRİSASININ
İŞLƏNİB HAZIRLANMASI (GÜİD Təlimatı, 105-ci bənd)**

Cədvəl 4: Pul vəsaitlərinin idarə edilməsi üçün ATM

Auditin məqsədi: Pul vəsaitlərinin idarə edilməsinin (pul vəsaitlərinin hərəkətinin proqnozlaşdırılması, müvəqqəti likvidliyin təşkili, Hökumət hesabındakı təyinatlı qalığın qorunub saxlanması, təyinatlı qalıqdan kənara çıxan profisit qalığının investisiya qoyulması ilə nəticələnir) səmərəliliyini və effektivliyini müəyyən etmək. (2016-cı il üzrə Hesabat №-li 16, “Dövlət borcunun idarə edilməsinin performans auditı”, Hindistan AAQ, <https://cag.gov.in/content/report-no-16-2016-union-ministry-finance-public-debt-management-performance-audit>).

Araşdırılan sual: Pul vəsaitlərinin proqnozlarının dəqiq sistemi mövcud olmuşdurmu?

Vəziyyət	Hər il ən azı 40 həftədə pul vəsaitlərinin həftəlik proqnozlaşdırılan qalığı ilə pul vəsaitlərinin həqiqi qalığı arasında fərqlər mövcud idi.
Meyar	Mərkəzi Bankın proqnozlaşdırılan rəqəmləri və Hökumət Mərkəzi Bankı tərəfindən təmin edilən Hökumətin həqiqi pul vəsaitlərinin qalığının göstəriciləri.
Sübut və təhlil	Müvafiq sənədlərin, Mərkəzi Bankın uçot qeydlərinin və Mərkəzi Bankın hazırladığı və təqdim etdiyi pul vəsaitlərinin qalığına dair həftəlik məlumatların nəzərdən keçirilməsi.
Səbəblər	Pul vəsaitlərinin proqnozları ən azı 6 ay əvvəldən hazırlanmışdır və ölkədəki dövlət qurumları və müəssisələrinin xərcləri daxil olmaqla bir çox amillərin təsirinə məruz qalmışdır.
Nəticələr	Hökumət hesabındakı pul girişi və çıxışları arasındakı uyğunsuzluqlar, pul vəsaitlərinin idarəetmə alətləri, yəni xəzinə veksellərinin emissiyası vasitəsilə təxmini tənzimlənmişdir, sonra isə Mərkəzi Bankın Hökumətə verdiyi büdcə borcları/overdraft vasitəsilə dəqiq tənzimlənmişdir.
Qabaqcıl təcrübə	Pul vəsaitlərinin proqnozlarını hazırlamaq üçün mürəkkəb alətlərdən istifadə edərək daha yaxşı metodologiyanın hazırlanması.
Təvsiyələr	Hökumət pul vəsaitlərinin qalıqlarını daha yaxşı idarə edə bilsin və investisiyalarla bağlı ehtiyatlı qərarlar verilsin.

MALİYYƏ AUDİTİ, PERFORMANS AUDİTİ VƏ UYGUNLUQ AUDİTİ ÜZRƏ HESABAT NÜMUNƏLƏRİ (GUID Təlimatı, 106-cı bənd)

ABŞ-ın federal borcunun auditi üzrə təcrübə

Hesablama Palatası, ABŞ hökumətinin konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının auditini keçirir. Federal borcun hökumətin maliyyə hesabatların üçün əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə, Hesablama Palatası aşağıdakıları müəyyən etmək üçün hər il Fiskal Xidmətin Federal Borc Cədvəllərinin auditini aparır: (1) cədvəllərin bütün əhəmiyyətli aspektlər baxımından ədalətli şəkildə təqdim olunduğunu və (2) Maliyyə Xidmətinin rəhbərliyi tərəfindən bütün əhəmiyyətli aspektlər baxımından Federal Borc Cədvəli ilə əlaqəli maliyyə hesabatlarına səmərəli daxili nəzarətin təmin edildiyini. Bundan əlavə, Hesablama Palatası Federal Borc Cədvəli ilə əlaqəli tətbiq olunan qanun, normativlər, sazişlər və qrant müqavilələrinin seçilmiş müddəalarına uyğunluğunu test edir.” (Maliyyə Audit: Fiskal Xidmət Bürosunun 2018-ci və 2018-ci fiskal illər üzrə Federal Borc Cədvəlləri, GAO-19-113)

Mənbə: <https://www.gao.gov/products/gao-19-113>

Maldivin Dövlət borcu və hökumət zəmanətlərinin auditi üzrə təcrübə

Maldiv AAQ-ı, Dövlət borcu üzrə hesabatın və Hökumət zəmanətləri üzrə hesabatın illik auditini keçirir. Maliyyə hesabatında bu iki hesabatın doğru və ədalətli olmasına dair rəyinə əlavə olaraq, Dövlət maliyyəsinə dair qanun və normativlərin müvafiq müddəalarına uyğunluq səviyyəsinə dair uyğunluq rəyi verilir. Auditdə aşağıda göstərilən digər məsələlər də araşdırılmışdır: dövlət kreditlərinin sonradan dövlət müəssisələrinə borc verilməsi, borcun idarə edilməsi strategiyasının həyata keçirilməsi, borcların büdcə məsuliyyətinə dair qanunun müddəalarına uyğun saxlanılmasının maliyyə icmalı və borc dayanıqlılığı nisbətlərinin maliyyə icmalı.

Digər məsələlər barədə hesabatvermə (Borcalma limitləri) – Maldiv AAQ-ı (2013-cü maliyyə ili üzrə Dövlət borcunun maliyyə auditinə dair hesabat)

Maliyyə və Xəzinədarlıq Nazirliyi (MXN) və Mərkəzi Bank, vasitəçilik müqaviləsi bağlamışdır, bununla da Dövlət bankının hesabından (DBH) MXN-ə overdraft krediti (ODK) verilmişdir. Vasitəçilik müqaviləsinin 11-ci bölməsinə əsasən ödənilməmiş overdraft məbləği hər hansı bir ayın sonunda 100,000,000 Maldiv rufiyasından (MVR) çox olmamalı, 13-cü bölməsinə əsasən hər hansı ödənilməmiş qalıq maliyyə ilinin sonunda geri ödənməli, Hökumət isə ODK-ə büdcə kəsirini maliyyələşdirmə vasitəsi kimi müraciət etməməlidir. Bununla belə, 2013-cü maliyyə ili sonunda DBH kredit limitini 2.475.000.000 MVR məbləğində aşmışdır. MXN ifadə vermişdir ki, il ərzində DBH-nın ODK limitləri Mərkəzi Bankın icazəsi ilə artırılmışdır. Bundan əlavə, 5 may 2014-cü il tarixinə DBH-nın 3.328.000.000 MVR məbləğində ODK qısamüddətli kreditə çevrilmişdir.

Digər məsələlər haqqında hesabatvermə (DM (sonradan dövlət müəssisələrinə ötürülən kreditlər) –Maldiv AAQ (2013-cü maliyyə ili üzrə Dövlət borcunun maliyyə auditinə dair hesabat)

MXN müəyyən inkişaf layihələrinə Dövlət müəssisələri (DM) üçün borc almaq öhdəliyini öz üzərinə götürmüşdür və MXN ilə bu DM arasında ayrı-ayrı müqavilələr əsasında həmin kreditləri DM-lərə borc vermişdi. Müvəffəq olduqda, bu cür kreditin borc verilməsi razılaşması nəticəsində MXN-nin Dövlət Büdcəsindən pul vəsaitlərinin hərəkətinə müraciət etmədən ilkin borc verənə faiz və əsas borcu ödəyə bilməyəcək. Bununla yanaşı, biz müşahidə etdik ki, DM-lərə borc verilmiş kreditlərin böyük hissəsi DM-i tərəfindən MXN-ə qaytarılmadı və nəticədə MXN-nin kreditləri Dövlət Büdcəsindən ödəməli oldu. 2013-cü ilin sonuna etibarən, DM-ə borc verilmiş kreditlər üzrə yerinə yetirilməyən öhdəliklərin məbləği 589.000.000 MVR təşkil etmişdir.

Mənbə:

<http://www.audit.gov.mv/Uploads/AuditReports/2018/03March/Statement%20of%20Public%20Debt%20Audit%20Report%20Financial%20Year%202013.pdf>

2016-cı il üzrə Hesabat № 16 –Maliyyə Nazirliklərinin dövlət borcunun idarə edilməsinin performans auditini

Dövlət borcunun Hindistan Hökumətlərinə daxilolmaların əhəmiyyətli hissəsini təşkil etdiyi üçün dövlət borcunun idarə edilməsinin performans auditini aparılmışdır. Bundan əlavə, belə audit siyasət hazırlayanların dövlət borcunun riskləri haqqında anlayış əldə etmələrinə, fəaliyyətlərini daha səmərəli etmələrinə, daxili inzibati proseslərin səmərəliliyinin artırılmasına və dövlət borclarının şəffaflığını və hesabatlılığını artırmasına kömək edəcəkdir. Üstəlik, dünya miqyasında borc böhranlarının tezliyi və şiddəti və bunun nəticəsi olaraq dövlət maliyyəsinin idarə edilməsinə mənfi təsir, məsuliyyətli borc vermə və borc alma davranışlarını təşviq etmək ehtiyacını gücləndirir.

Mənbə: <https://cag.gov.in/content/report-no-16-2016-union-ministry-finance-public-debt-management-performance-audit>

İXTİSARLAR

ATM	Audit təsbitlərinin matrisası
MBK-BUIS	Millətlər Birliyi Katibliyinin Borcun Uçotu və İdarəetməsi Sistemi
BİE	Borcun idarə edilməsi
BİMAS	Borcu idarəetmə və maliyyə analizi sistemi
BİA	Borcu idarəetmə agentliyi
GUID	GUID Təlimatı
İİT	INTOSAI-nın inkişaf təşəbbüsü
İPSS	INTOSAI-nın peşə sənədləri sistemi
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu
INTOSAI	Ali Audit Qurumlarının Beynəlxalq Təşkilatı
ISSAI	Ali Audit Qurumlarının Beynəlxalq Standartları
DB	Dövlət borcu
DBİE	Dövlət borcunun idarə edilməsi
AAQ	Ali audit qurumu
SİP	Strateji inkişaf planı
UNCTAD	Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ticarət və inkişaf üzrə konfransı
DB	Dünya Bankı